

[वंगकविसम्राट् रवीन्द्रनाथ ठागोरकृत]

मुक्तधारा.

अनुवादक—'किरात.'

O157,27A,1
155 F6

सन १९२६.

किंमत ८ आणे.

किरात-कृत नाटकें.

[गद्य नाटकें]

किमत.

१ पानितचा बुदैवी मोहरा	...	...	१-०-०
२ राजाराम आणि ताराळ	...	...	०-१२-०
३ विजयानगरचा डळमळीत राजमुगुट	...	...	०-१०-०
४ पन्हाळगडचा किल्लेदार	...	...	०-६-०
५ अभिपरीक्षा [पन्हाळ० हिंदी अनुवाद]	...	...	०-४-०
६ दोन रजपूत कन्या	...	...	०-२-०
७ बुइल्यम् टेल् अथवा " बांका तिरंदाज "	...	...	०-८-०
८ दोन प्रहसनें (१) संशयी जिजाबाई (२) डोकेफिरु	...	...	०-६-०
९ द्रोण-संकोप	...	...	०-६-०
१० माझी बहीण [सचित्र]	...	...	०-१२-०
११ म्हादबाचे स्वराज्य	...	...	०-२-०

[संगीत नाटकें]

OL57, 2TA, 1 340L

155 F6

Tagore, Rabindra
Nath
Muktabdhara.

नाटकें.

- ८ सत्यमंदिर
- ९ गंधर्व-पतन
- १० रामहृदय [लवकुश नाटक]
- ११ विद्वशालभंजिका [संस्कृतचें]
- १२ जयाजी आणि कमळजा
- १३ वीरसिंह
- १४ गाढलेली तरवार.
- गंची भाषांतरे [गद्यपद्यात्मक]
- पोस्ट व जिल्हा-बेळगांव.

किरात-कृत नाटकें.

[गद्य नाटकें]	किंमत.
१ पानितचा दुर्दैवी मोहरा ...	१-०-०
२ राजाराम आणि ताराऊ ...	०-१२-०
३ विजयानगरचा डळमळीत राजमुगुट ...	०-१०-०
४ पन्हाळगडचा किछेदार ...	०-६-०
५ अग्निपरीक्षा [पन्हाळ० हिंदी अनुवाद] ...	०-४-०
६ दोन रजपूत कन्या ...	०-२-०
७ बुद्ध्याम् टेल् अथवा " बांका तिरंदाज " ...	०-८-०
८ दोन प्रहसनें (१) संशयो जिजाबाई (२) डोकेफिरू ...	०-६-०
९ द्रोण-संकोप ...	०-६-०
१० माझी बहीण [सचित्र] ...	०-१२-०
११ म्हादबाचे स्वराज्य ...	०-२-०

[संगीत नाटकें]

...	...	१-०-०
...	...	०-१०-०
...	...	०-१२-०
...	...	०-४-०
...	...	०-८-०

नाटकें.

८ सत्यमंदिर

९ गंधर्व-पतन

१० रामहृदय [लवकुश नाटक]

११ विद्यशालभंजिका [संस्कृतचर्च]

१२ जयाजी आणि कमळजा

१३ वीरसिंह

१४ गाढलेली तरवार.

गंधी भाषांतरें [गद्यपद्यात्मक]

पोस्ट व जिल्हा-बेळगांव.

OL57, 2TA, 1 340L

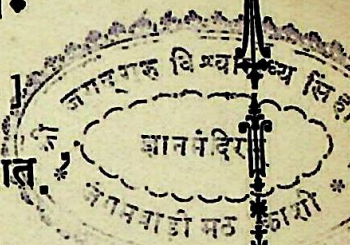
155 F6

Tagore, Rabindra
Nath
Muktabdhara.

मुक्तधारा.

[राष्ट्रीय नाटक.]

अनुवादक—‘ किरात. ’

“ Freedom exists only with power. ”
Schiller.

‘ सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ’ ॥

भास [प्रतिज्ञा०]

[या पुढील आवृत्तीचे, रंगावृत्तीचे, व नाट्यप्रयोगाचे वगैरे
सर्व हक्क अनुवादकानें आपलेकडे राखून ठेविले आहेत.]

प्रकाशक व मुद्रक—गोपाळ बळवंत जोशी.
आनंद छापखाना, सदाशिव पेठ, पुणे.

किंमत ८ आणे.

0157, 2TA, 1
155FG

SRI JAGADGU U SHWATADHYA
JNANA SIMH (311) MANDIR
LIB

Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. 3201

आहे. कवीने नाटकाच्या संविधानकाची इमारत पुढील गोष्टीवर उभारली आहे.

रणजित नांवाचे उत्तरकूटचे राजे होते. रणजितास पुत्र नव्हता अशा वेळीं मुक्तधारेच्या धवधव्यापाशीं त्याला २०--२५ वर्षांपूर्वी एक अर्मक सांपडलें होतें. त्या मुलाचे ठिकाणीं असणाऱ्या शुभलक्षणांवरून महाराजांच्या गुरूंनीं तो मोठा जगत्सम्राट् राजा होईल म्हणून भाकित केलें होतें. आणि म्हणूनच रणजितानें त्याचें पुत्रवत् पालन करून त्याला युवराज केलें होतें. युवराज अभिजिताच्या राज्याविषयक कल्पना फार उच्च आणि उदात्त होत्या. त्याच्या राजशासनाच्या कल्पना उत्तरकूटच्या राजवटीच्या हद्दींत जखडून राहण्या इतक्या आकुंचित नव्हत्या. त्याला शिवतराई व उत्तरकूट या दोहोंतील लोकांसंबंधानें सारखेंच प्रजावात्सल्य वाटे. त्याची भूतदयाहि अफाट होती. अभिजिताच्या अंगचे हे गुण पाहून राजाचा चुलता विश्वजित् हा दिपून गेला व त्या भरांत त्यानें अभिजिताला त्याच्या जन्माचें रहस्य सांगून टाकलें. त्यामुळे अभिजिताच्या वृत्तींत फरक पडला. राजघराण्यांतील व्यक्तीशीं त्याचें पूर्वीचें प्रेमळ वर्तन राहिलें नाहीं. तो रात्रींवेरात्रीं उठून एकदम राजवाडा सोडून मुक्तधारेकडे धांव घेई, व तासचेतास तेथेंच बसून राही ! अशा समाधीच्या स्थितींत मुक्तधारा आपलें दिव्य संदेश आपल्या जलघोषाच्या द्वारे त्याला कथन करीत असे. त्याच्या वृत्तीतील हा फरक पाहून राजानें त्याला शिवतराईच्या सुभेदारीवर मुद्दाम नेमून पाठविलें. त्यांत त्याचा हेतू एवढाच होता कीं युवराजाच्या मनास असें कोठें तरी गुंतवून ठेविलें म्हणजे त्याची प्रकृति सुधारेल. पण तेथें गेल्यावर त्यानें आपल्या अधिकारांत शिवतराई आणि उत्तरकूट यांच्या दरम्यान नंदीघाटांत असणाऱ्या तटाचा विध्वंस करून नंदीघाटाचा रस्ता खुल्या व्यापाराला सर्रास मोकळा केला ! शिवतराईकरांना अशा प्रकारें खुल्या व्यापाराची मोकळीक मिळाल्यामुळे अर्थातच युवराजांवर ते अत्यंत प्रेम करूं लागले. पण युवराजाचें हें वर्तन उत्तरकूटच्या हिताविरुद्ध आहे असा राजाचा व उत्तरकूटांतील प्रजाजनांचा समज झाला; आणि राजानें युवराजांना परत बोलावून घेतलें.

शिवतराई प्रांत सखल प्रदेशांत असून तो रणजिताच्या प्रभुत्वाखाली होता. गेलीं २५ वर्षे मुक्तधारेच्या धवधव्याला प्रचंड बंधारा घालून त्याचें पाणी अडविण्याकरितां रणजिताचे यंत्रकेविद विभूति यांनीं नुकतेंच मोठें

यश संपादिलें होतें. याकरितां विभूतींनीं एक प्रचंड लोहयंत्र निर्माण केलें होतें. अशा प्रकारें मुक्तधारेच्या पायांत ही धरणाची शृंखला पडल्यामुळें अर्थातच शिवतराईकरांचें पाणी बंद झालें, त्यामुळें त्यांच्या प्रांतांत दुष्काळ पडूं लागले व लोक दंगेघोषे आणि बंडे करण्यास प्रवृत्त झाले. रणजिताचा शालक चंडपाल यानें त्यांच्यावर सोटेशाई सुरू केली. पण शिवतराईतील धनंजय नांवाच्या एका वैराग्यानें शिवतराईकरांना निःशस्त्र प्रतिकाराचा उपदेश करून, त्यांना आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांचें संरक्षण करण्याकरितां सशस्त्र प्रतिकाराचें धोरण न स्वीकारितां, निःशस्त्र प्रतिकाराचें धोरण स्वीकारण्याचा उपदेश केला. या उपदेशानुसार शिवतराईकरांनीं रणजित महाराजांकडे आपलें एक शिष्टमंडळ पाठविलें व त्यांच्या मार्फत राजांकडे दोन मागण्या केल्या; एक मुक्तधारेचें धरण काढून टाकून मुक्तधारेच्या पाण्यावरील त्यांच्या निसर्गदत्त हक्काला बाध न आणण्याची आणि दुसरी युवराज अभिजित यांना शिवतराईवर सुभेदार म्हणून पाठविण्याची. पण या दोन्हीहि मागण्या उत्तरकूटच्या राजघोरणाला सुसंगत नसल्यामुळें त्या मान्य होणें अशक्य कोटीतील होतें.

युवराज अभिजितानें नंदीघाटाच्या तटाचा विध्वंस करून तेथून सर्रास रस्ता करून दिल्यामुळें उत्तरकूटचे प्रजाजन अर्थातच युवराजावर फार नाखुष झाले होते. व ते विभूती व त्याचे चहाते यांच्या उठावणीनें युवराजाला कैद करण्याच्या साहसाला देखील उद्युक्त झाले होते ! इकडे अभिजितानें या पूर्वीच विभूतीला मुक्तधारेला बंधन घालणाऱ्या यंत्राचा नायनाट करून अधिक यश संपादन करण्याविषयी विनंती केली होती. पण ' ती गोष्ट यापुढें आपल्या हातीं राहिली नाहीं ' असें विभूतीनें सांगितल्यावरून युवराजानें ती गोष्ट आपल्या हातीं घेण्याचें आपल्या मनाशीं ठरवून टाकलें होतें. आणि तो त्या यंत्राचा नायनाट करण्याच्या विचारांत होता. उत्तरकूटचे लोक युवराजाविरुद्ध खवळलेले आहेत असें पाहून रणजितानें आपण होऊनच आपल्या सेनापतीकडून युवराजाला कैद करून आपल्या तबूंत आणून ठेविलें होतें. हें वृत्त उत्तरकूटच्या खवळलेल्या लोकांस कळल्यावर त्यांची खवळलेली डोकी जरा शांत झाली.

मुक्तधारेला धरण घालण्यांत यंत्रकोविद विभूतीला यश आल्यामुळे रण-
जितानें मुक्तधारेच्या सन्निध असणाऱ्या भैरवनाथाच्या मंदिरांत मोठ्या प्रमा-
णावर महोत्सव सुरू केला होता. आणि या उत्सवांतच विभूतीच्या कामगिरी-
बद्दल त्याचा जयजयकार करण्याचे उत्तरकूटच्या लोकांनी ठरविलें होतें. हाच
प्रसंग साधून शिवतराईकरांनी पाठविलेलें प्रतिनिधिमंडळहि राजाची मुलाखत
घेण्याकरितां तेथें आलें होतें. भैरवनाथाच्या मंदिराकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरच
एका आंबराईत राजाचा तळ पडला होता. आणि यांतील एका तळूंतच युव-
राजाला कैद करून ठेविलें होतें. युवराजाला कैद करून ठेवण्यांत राजाचा
कांहीं अंतस्थ हेतू असावा असा उत्तरकूटच्या लोकांना बळकट संशय आला
होता म्हणून ते त्याला शोधीत होते; इकडे शिवतराईकरांचीहि युवराजाच्या
मुक्ती करितां धडपड चालली होती. दोघेहि युवराजाचा तलास
लावण्यांतच चूर होते. इकडे खुद्द युवराज जरी रणजिताचे कैदेत होता
तरी एकाच गोष्टीचा विचार त्याच्या डोक्यापुढें होता. आणि तो विचार
म्हणजे मुक्तधारेच्या पायांतील शृंखलेचें बंधन तोडून टाकण्याचा । रणजिताचे
चुलते विश्वजित् यांनीं अकस्मात् येऊन अभिजिताची कैदेतून सुटका केली.
पण आपण कैदेत आहों याचें त्याला भानच नव्हतें. शिवतराईहून उत्तरकूटला
परत आल्यापासून त्याच्या डोक्यांत एकच विचार चालत असे व तो विभू-
तीच्या जगदव्याळ लोहयंत्राचा विघ्नस करून मुक्तधारेच्या जलौघास स्वतंत्र
मार्ग देण्याचा. मुक्तधारेनें त्याचें चित्त पूर्णपणें वेधून टाकिलें होतें. मुक्त-
धारेचें व आपलें स्वतःचें फारच निकटचें असें कांहीं तरी अध्यात्मिक नातें
आहे अशी त्याची भावना झाली होती. मुक्तधारेचा प्रवाह आणि आपले
स्वतःचे प्राण हीं दोन्ही एकरूप आहेत आणि त्या प्रवाहाचा आपल्या जीवि-
ताच्या उगमस्थानाशीं अगदीं निकटचा संबंध आहे अशी त्याची दृढ कल्पना
होती. मुक्तधारा म्हणजे स्वातंत्र्याचा स्रोत त्याला अशा प्रकारें शृंखलाबद्ध
करणें म्हणजे युवराजाच्या स्वातंत्र्यामिमुख अंतःस्फूर्तीलाच शृंखलाबद्ध कर-
ण्यासारखेंच होतें. मुक्तधारेची शृंखला म्हणजे मातृपदीं अडकवलेली शृंखला
असेंच तो समजत होता. शिवतराईकरांचा मुक्तधारेच्या पाण्यावरील निसर्गदत्त
हकाचा अपहार करणें म्हणजे त्यांच्या पायांत पारतंत्र्याची शृंखला अडक-
विणेच होय, अशीच त्याची भावना होती । त्यानें ही तिहेरी शृंखला तोड-

प्याचा हाच महोत्सवाचा दिवस ठरविला होता. विश्वजितांचा उद्देश रण-
जिताचे कैदेतून त्यांची मुक्ता करून त्याला मोहनगडी—आपल्या संस्थानांत—
घेऊन जावें असें होतें; पण ते युवराजाला मातृऋण फेडण्याच्या त्याच्या
निश्चयापासून परावृत्त करूं शकले नाहीं ! त्या घनघोर काळोख्या रातींतून
युवराज एकटाच निघाला, त्यानें मुक्तधारेचें धरण गांठलें, आणि त्यानें अपूर्व
धाडसानें आपल्या प्राणांचीं पर्वां न करितां त्या जगडव्याळ लोहयंत्राचा
विध्वंस करून मुक्तधारेच्या थोपवून धरलेल्या प्रवाहाला स्वैर संचार करण्यास खुला
मार्ग करून दिला. मुक्तधारेच्या प्रचंड प्रवाहाचे लोटचेलोट धो धो करीत मोठ-
मोठ्या गर्जना करून वाहूं लागले आणि या लोटावरोवरच मुक्तधारेनें आपल्या
मातृभक्त पुत्रालाहि अनेक हातांनीं उचलून घेऊन त्याला आपल्या हृदयाशीं
घट्ट कवटाळून धरून आपल्या वरोवरच चालविलें ! यापुढें युवराजाला मातृ-
वियोग झाला नाहीं ! अशा प्रकारें आत्मयज्ञ करून युवराज मातृऋणांतून मुक्त
होऊन त्यानें तिघांचेहि स्वातंत्र्य संपादिलें, आणि जगत्सम्राट होऊं पाहणाऱ्या
पुरुषाच्या ठिकाणीं कशा प्रकारचें विशाल हृदय असावें लागतें ही गोष्टहि
त्यानें आपल्या पित्याच्या—पर्यायानें सर्व जगाच्या—प्रत्ययास आणून दिली. नाट-
काच्या केंद्रस्थानीं असणारा कथाभाग हा अशा प्रकारचा आहे. पण एक सत्ता-
धारी राष्ट्र त्याच्या प्रभुत्वाखालीं आलेल्या जित राष्ट्रांशीं कसें उद्दामपणानें
वागत असतें व त्याला प्रतिरोध करणाऱ्या शक्ति तो निसर्गच कसा उत्पन्न करीत
असतो याचे अनेक रमणीय प्रसंग या नाटकांत उत्तम तऱ्हेनें रंगविले आहेत.
पण त्याचा विस्तार प्रस्तावनेंत करीत बसण्यापेक्षां नाटकाकडेच वोट दाखवून
आम्हीं आमच्या वाचकांचीं रजा घेतों.

पुणें.
ता. २७ आगष्ट १९२६

किरात.

समर्पण.

मुक्तधारा—प्रपाताची । मुक्त धारा करावया ॥
शारदा चरणीं घाली । नाट्य—नूपुर—नूतन ॥
हिंद-भूचा जो कवींद्र । त्यांप्रती हें समर्पण ! ॥ १
मुक्तधारा—प्रपातातें । महाराष्ट्रांत न्यावया ॥
प्रेमें रवींद्रनाथांनीं । संमति प्रति देउन ॥
वर्षिली प्रेमधारा ही । त्यांप्रती हें समर्पण ! ॥ २
रत्नाकरा समर्पावें । जैसे अर्घ्य चुळोदकें ॥
कां भास्करास दावावें । हस्तकें तें निरांजन ॥
तेंवींच अनुवादें या । कवींद्रा हें समर्पण ! ॥ ३

“ किरात. ”

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

स्थळः—भैरवनाथाचें मंदिर.

देखावाः—शंख, कर्णे, झांजा, वगैरे वाजवीत मंदिरामोंवतीं पालखीतून मूर्ति मिरवीत संन्यासी, भक्तजन, पूजारी वगैरेंचा घोळका जात आहे. व ते तोंडानें भैरवावर गीत गात आहेत.

[पद १ लें—भैरव गीत.]

॥ जय ! भैरव ! जय शंकर !

॥ जय, जय, जय ! प्रलयंकर !

॥ शंकर ! शंकर ! ॥

॥ जय संशय-भेदन ! ॥

॥ जय संशय-छेदन ! ॥

॥ जय संकट-संहर !

॥ शंकर ! शंकर ! ॥ १ ॥

[सर्व गात गात जातात. व एक पथिक पूजा व नैवेद्य-साहित्य घेऊन येतो, त्याची व “ उत्तरकूट ” च्या एका नागरिकाची गांठ पडते.]

पथिक—हैं आकाशाला जाऊन भिडणारं काय उभें केलं आहे? हैं पाहून धडकीच मरते!

नागरिकः—तुम्हांला ठाऊक नाही काय आहे हैं? तर मग तुम्ही कोणी परस्थ दिसतां. हैं एक यंत्र आहे यंत्र.

पथिकः—यंत्र? कसलं यंत्र?

नागरिकः—आमच्या महाराजांचे यंत्रकोविद त्रिभूति म्हणून आहेत त्यांनी पंचवीस वर्ष खपून हैं यंत्र तयार केलं आहे. याचं काम नुकतंच पुरं झालं आहे. आणि त्याबद्दलच आजचा हा उत्सव आहे.

पथिकः—पण ह्या यंत्राचा उद्देश?

नागरिकः—‘मुक्तधारा’ धवधवा यानं आडवून धरला आहे.

पथिकः अवब! केवढं जगडव्याळ, अजब आणि भीषण यंत्र हैं! एखाद्या प्रचंड राक्षसाचं मुंडकं लोंबत रहावं आणि त्याच्या मांसरहित तोंडाचा जवडा वासलेला असावा, तसं दिसतं आहे हैं! हैं जर रात्रंदिवस डोळ्यापुढें राहिल तर मनुष्यांतलं चैतन्य नाहीसं होऊन तो खास मृत्युपंथाला लागेल!

नागरिकः—मनुष्याच्या चैतन्यावर भलं जाड चर्माचं कवच आहे. चैतन्याचं रक्षण करायला तें खंबीर आहे! तेव्हां आमच्या संव्रंभानं तुम्हांला तशी भांति वाळगण्याचं कांहीच कारण नाही.

पथिकः—नसेल. तरीपण हैं प्रकरण सूर्याच्या आणि ताऱ्यांच्या प्रकाशांत अशा तऱ्हेनं अगदीं उघडं ठेवण्याजोगं खास नाही! ह्या यंत्राची ही धोंड आडवी आल्यानं आकाशांत कशी खळबळ उडून राहिली आहे हैं नाही तुमच्या प्रत्ययाला येत?

नागरिकः—तें जाऊं द्या. तुम्हांला भैरवनाथांच्या प्रदोषपूजेला यायचं आहे कीं नाही?

पथिक—त्याकरितांच तर मी मुद्दाम आलों आहे. प्रत्येक वर्षी ह्या दिवशीं मी दर्शनाला येत असतो. पण या पूर्वी खुद्द आकाशाला देखील गवसणी घालणारं असलं अक्राळ विक्राळ यंत्र कांहीं आपण पाहिलं नव्हतं! भैरवनाथांच्या मंदिराच्या शिखरावर यानं ताण करावी हैं थोडं सूर्यादेवाहेर आणि भ्रष्टाकराचं नव्हे का? इथं नैवेद्य देऊन मी आलों. पण माझं मन कांहीं प्रसन्न होत नाही.

[पथिक जातो.]

[इतक्यांत पुत्रशोकानें विव्दल झालेली, अंबा नांवाची एक स्त्री पायघोल पांढरा शेला लपेटून येते; व हा शेला जमीन झाडीत असतो.]

अंबा:—सुमन ! सुमन ! माझा छवकडा सुमन मला पुन्हा दिसेल काहो ? तुम्हां सगळे जण परत आलांत, पण तो कुठें आहे ?

नागरिक:—कोण वाई तुम्ही ?

अंबा:—मी जनार्णावची अंबा. सुमन माझा राजहंस—माझा लाल—माझ्या डोळ्यांची जागती ज्योत, माझ्या कुडीचा श्वास आहे हो ! माझा सुमन—हिरा आहे माझा हिरा !

नागरिक:—हो, पण काय झालं त्याला ?

अंबा:—त्याला कोणी कुठें नेला हें मी कसं सांगूं ? मी भैरवाच्या मंदिरांत पूजेला गेलें होत्यों, आणि परत येऊन वघतें तों कुठें दिसेना ! खास, त्याला कोणी तरी पळिवला — हो पळिवला !

नाग०—अस्सं ? तर मग इथं जें धरण बांधण्याचं काम चाललं आहे त्या कामावर भरती मजूर लागतात, तिकडं नेलं असेल त्याला.

अंबा:—मला कोणी सांगितलं की, “ गौरी-गिरी ” च्या मावळत्या बाजूला ह्या रस्त्यानंच त्याला ते घेऊन गेले. पण मला इतक्या लांबचं दिसत नाही. तिथं जाण्याचा रस्ता दिखील मला दिसत नाही.

नाग०—वाई ! आतां उगीच शोक करण्यांत काय अर्थ ? आम्हीं भैरव-नाथाच्या मंदिराकडे जात आहोंत. तिथं आज मोठा उत्सवाचा दिवस आहे. तर तूंहि आमच्या बरोबर तिथंच चल.

अंबा:—छे: छे: माझा छवकडा नाहीसा झाल्या दिवासापासून त्या मंदिरांत जायचं म्हणजे माझं काळीज धडधडूं लागतं ! मी तुम्हांला अगदीं खरं सांगले कीं आमची पूजा भैरवनाथाला मुळीसुद्धां पोंचत नाही !

नाग०—कोण पोंचूं देत नाही ?

अंबा:—दुसरं कोण ? ज्यानं माझ्या सुमनाला माझ्यापासून हातोहात लांबविलं त्याच्या शिवाय दुसरा कोण असणार ? तोच तो ! पण तो अमुकच म्हणून नाही मला सांगतां येत. सुमन ! सुमन ! माझ्या लाडक्या,—सुमन !

[दोघेहि जातात.]

प्रवेश २ रा.

[प्रवेशः—उत्तरकूटाचा युवराज अभिजित याचा एक दूत मंदिराकडे जात असलेल्या विभूतीस वाटेत भेटतो.]

दूतः—विभूति ! युवराजांनी मला आपल्याकडे पाठविलं आहे.

विभूतिः—काय आहे त्यांचा निरोप ?

दूतः—मुक्तधारा धवधवा अडवून धरण्याकरितां फार दिवस झाले आपण बंधारा बांधीत आहां. पण अनेक वेळां तो ढासळून पडला, माती आणि वाळू तोंडांत जाऊन कित्येक लोक मेले, आणि बंधारा फुटून पाण्याच्या प्रचंड प्रवाहाबरोबर कित्येक वाहूनहि गेले. शेवटीं, आज —

विभूति—माझा हेतु सिद्ध झाला. इतके लोक बळी पडले, पण काम अखेर तडीला गेलं !

दूत—पण शिवतराईच्या लोकांना अद्याप ह्या गोष्टीची जाणीवहि नाही. पाणी म्हणजे परमेश्वराची देणगी. तें एखादा मनुष्य आपल्यापासून हिरावून घेऊं शकेल हें त्यांच्या गांवीहि नाही. मग या गोष्टीवर त्यांचा विश्वास कसा बसावा ?

विभूति—परमेश्वरानं त्यांना पाणी दिलं आहे. पण त्या पाण्याला अडवून धरण्याचं सामर्थ्य त्यानंच मला दिलं आहे !

दूत—ते हें कांहीं जाणत नाहीत, पण एका आठवळ्यांत त्यांचीं शेत—

विभूति—त्यांच्या शेतांचं काय ? मला काय करायचं आहे त्यांच्या शेतांशी ?

दूत—त्यांचं पाणी तोडून तीं उध्वस्त करून टाकावीत, हाच तुमचा उद्देश होता ना ?

विभूति—माझा उद्देश मनुष्याविरुद्ध एकवटून नकशा करूं पाहणाऱ्या रेती, दगड, आणि पाणी ह्यांना मानवी शक्तीचा प्रभाव दाखवावा हा होता. एखाद दुसऱ्या ठिकाणच्या एखाद्या दरिद्री शेतकऱ्याच्या—मका पिकणाऱ्या—एखाद्या दरिद्री शेताचं काय होईल, याच्या नसत्या विचारानं फुकट आपलं डोकं पिकवायला वेळ कुणाला होता इथं ?

दूत—पण युवराजांचं आपल्याला असं विचारणं आहे कीं, अजून तरी या गोष्टीबद्दल विचार करण्याची—आपल्या डोक्याला तसदी देण्याची—वेळ आली आहे कीं नाही ?

विभूति—नाहीं ! माझं मन ह्या यंत्राच्या भव्यपणासंबंधाच्या विचारांत निमग्न झालं आहे.

दूत—भुकेनं मरणाच्यांच्या आरोळ्या या तुमच्या विचारांच्या आड येत नाहीत ?

विभूति—नाहींत ! पाण्याचा झोत माझं धरण फोडू शकत नाही ! भुकेल्यांच्या आरोळ्यानं माझं यंत्र हादरू शकत नाही !

दूत—लोकांच्या शापांचीहि पण भीति वाटत नाही तुम्हांला ?

विभूति—शापांची भीति ? हं ! उत्तरकूटांत जेव्हां कामकरी मिळेनासे झाले, तेव्हां राजाज्ञेच्या जोरावर पट्टण गांवच्या प्रत्येक घरट्यांतून अठरा वर्षावरील झाडून सारे जवान खेंचून आणले आणि त्यांतल्या पुष्कळांना पुन्हां आपलं घरहि पण कधीं दिसलं नाही ! आयाबायांच्या शापांच्या घनचक्र वादळाला टक्कर देऊन माझं यंत्र तगून राहिलं ! प्रत्यक्ष परमेश्वरी शक्तीशीं झुंजायला जो डरत नाही, तो काय मनुष्याच्या शापांना डरेल ?

दूत—युवराजांचं असं म्हणणं आहे कीं, नवीन यंत्रनिर्मितीच्या सिद्धीनं आपण मोठं यश संपादन केलंच आहे; आतां यापुढं आपण निर्माण केलेल्या ह्या निर्मितीचा नायनाट करून टाकून याहीपेक्षां मोठं यश संपादन करण्याची वेळ आली आहे.

विभूति—जोंपर्यंत हें काम अपूर्ण होतं तोंपर्यंत तें माझ्या हातांतलं होतं. पण आतां तें पुरं होऊन चुकलं आहे. अर्थात् तें आतां साऱ्या उत्तरकूटाचं झालं आहे. त्याचा नाश करून टाकणं आतां माझ्या हातांत राहिलं नाही. ती गोष्ट माझ्या अधिकाराबाहेरची आहे.

दूत—हा अधिकार खुद्द आपल्या हातीं घेण्याचं युवराजांनीं जाहीर केलं आहे.

विभूति—काय ? खुद्द आमचे युवराज असं कांहीं बोलले ? त्यांना काय आपलेपणा नाही ? छे ! ते उत्तरकूटाचे युवराज आहेत.

दूत—युवराजांचं असं म्हणणं आहे कीं उत्तरकूटाच्या राजवटीत पर-
मेश्वराच्या इच्छाशक्तीचा प्रवेश झाला आहे कों नाहीं, हेंच अजून आपल्याला
अजमावून पाह्यचं आहे. हें यंत्र त्याच्या आड येतां कामा नये.

विभूति—ह्या यंत्राच्या जोरावर मला हें सिद्ध करून दाखवावयाचं आहे
कीं परमेश्वराचं सिंहासन आम्हां मनुष्यांचं आहे ! आणि माझी योजना याच
कामगिरीकरितां आहे. जा, युवराजांना जाऊन सांग कीं ह्या यंत्राची पकड ढिली
व्हायला या पुढं कोणताच मार्ग खुला ठेवलेला नाहीं !

दूत—संहारकर्त्या परमेश्वराला—जलौघाला—वाट द्यायला अशा खुल्या
मार्गाची जरूरीच नाहीं. मनुष्याच्या हंष्टीला न दिसणारीं अगदीं वारीक छिद्रं हि
त्याला वस्स आहेत.

विभूति—छिद्रं ? कुठं आहेत ? आणि तीं त्यांना काय ठाऊक आहेत ?

दूत—तीं त्यांना नाहींत ठाऊक. पण त्यांचा कोण कसा उपयोग करून
घेतो, हें त्यांना माहित आहे. [दूत जातो.]

[इतक्यांत मंदिराकडे जाणारे उत्तरकूटाचे कांहीं नागरिक येतात व
विभूतीची व त्यांची गांठ पडते.]

१ ला नागरिक—अहो विभूति ! खरोखरच तुम्ही मोठी विभूति आहांत !
आमच्यांतून तुम्ही इतकी आघाडी मारून पुढें सरसावाल याची आम्हांला
कल्पनाहि नव्हती !

२ रा नाग०—अहो, हें शकलं माणिक आहे. शर्यतींत हे कशी आघाडी
मारतील हें कुणाला कळायचं नाहीं. आमच्या छवुआ गांवच्या ह्या टकल्या
विभूतीचे कान-आमच्या गांवठी शालेंत-आम्हां सर्वांबरोबर उपटले जात; असं
असून ह्यानं आम्हां सर्वांना मार्ग दाकून हें अज्जव यंत्र निर्माण केलं आहे !

३ रा नाग०—अरे, गब्रू ! हातांत परडी घेऊन, असा तोंड वासून, तूं
तिथं कां उभा ? विभूतीला काय आज तूं पहिल्यानंच कां वघतो आहेस ?
आण ते फुलांचे हार इकडे. ते विभूतीच्या गळ्यांत आपण घालूं.

विभूति—छे: छे: ! यांची काय जरूर ?

३ रा नाग०—काय जरूर ? तुमच्या वाढत्या मोठेपणाबरोबर तुमची
मानहि जर वाढून लांब होती, तर ती आज उंटाच्या मानेसारखी लांबलचक

झाली असती, आणि मग ती आम्ही तुमच्या नाकाच्या शेंडयापर्यंत ह्या पुष्प-
हारांनी भरून काढली असती !

२ रा नाग०—दवंडीवाला—हरीश कसा नाही अजून आला ?

१ ला नाग०—तो आळशांचा प्रतिराजा आहे ! त्याच्या पाठीचं ढोलगं
करून तें यथास्थित पिटलं पाहिजे !

३ रा नाग०—कांहीं तरीच. आमच्यापेक्षां तोच ढोलगं चांगलं पिटील.

४ था नाग०—समंताच्याकडून त्यांचा रथ मागून घेऊन, त्यावर विभू-
तींना बसवून त्यांची मिरवणूक काढावी अशी माझ्या डोक्यांत कल्पना आली
होती; पण खुद्द महाराजच मंदिराकडे चालत जाणार असल्याचं ऐकतों. तर
आतां आपण यांना आपल्या खांद्यावरच बसवून नेऊं.

विभूति—छे; छे ! हें मर्यादेच्या बाहेर होतं.

५ वा नाग०—मुळीच नाही ! उत्तरकूटाच्या कुसव्याला तुमचा जन्म
झाला आणि आतां उत्तरकूटाच्या खांद्यावरच तुम्हांला बसलं पाहिजे !

[ते सर्वजण त्यास उचलून खांद्यावर घेतात व गीत गातात.]

जय विभूति यंत्रराज की जय !

[पद २ रें.]

नमो यंत्र, नमो यंत्र, नमो यंत्र, नमो यंत्र !

तव चक्र-मुखर-मंद्रित,

तव वज्र-चन्दि-वंदित,

तव वस्तु विश्ववक्ष दंश ध्वंस विकट दंत !

तव दीप्त अग्नि शत शतघ्नी विघ्नविजय पंथ ।

तव लोह-गलन शैलदलन अचलचलन मंत्र । नमो यंत्र०

क्वचित् काष्ठ लोष्ट ईष्टक दृढ घन-पिनद्ध काया,

क्वचित् भूतल-जल-अंतरिक्ष-लंघन लघुमाया,

तव खनि-खनित्र-नख-चिदीर्ण क्षिति विकीर्ण अंत्र,

तव पंचभूत-बंधन कर इंद्रजाल तंत्र ।

[विभूतीला खांद्यावर बसवून घेऊन सर्वजण जातात.]

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—राजशिविरापुढील भाग.

प्रवेश—रणजित महाराज व छावणीतील एक मंत्री येतात.

रणजित—सचिव ! आजपर्यंत शिवतराईमधील आमच्या प्रजाजनांना पादाक्रांत करण्याच्या बाबतीत तुम्ही सर्वस्वी अपयशच घेत आलांत; पण आतां त्यांना मुक्तधारेला धरण बांधून विभूतीनी आमच्या पुरं कऱ्यांत आणलं आहे की नाही पहा !

मंत्री—माफी करावी महाराजांनी मी बोलतो याची. खोरीकुदली आणि पिकासपावडी घेऊन चिखलादगडांशीं झुंजत बसण्याचं कांहीं आम्हां सचिव मंत्र्यांचं काम नाही! आम्हां मंत्र्यांचं शस्त्र म्हणजे राजकारण. आम्हांला लोकांच्या मनाशी डाव खेळायचे असतात. युवराजांना शिवतराईला पाठविण्याबद्दलचा सल्ला महाराजांना मीच दिला; ह्या माझ्या डावपेंचाच्या सल्ल्याचं जो बंधारा बांधला गेला असता, त्या बंधान्याचं ह्या दगडामातीच्या बंधान्यापेक्षां अत्यंत प्रबुद्ध अशी शक्ति निश्चितपणानं आणि कायमची कऱ्यांत ठेवली गेली असती.

रणजित—पण याचा परिणाम काय झाला ? गेल्या दोन वर्षांत तिथल्या प्रजाजनांनीं कर असा मुळीच दिला नाही. तिथं दुष्काळ म्हणजे कांहीं आज नव्यानं नाही; असं असून देखील त्यांच्याकडून सरकारसारा कधी थकला आहे, असं आजपर्यंत झालं नव्हतं.

मंत्री—तिथून परत येण्याविषयांचा महाराजांकडून जेव्हां युवराजांना हुकूम सुटला, त्या वेळीं सरकारसाऱ्याहून जास्त मोलाचं असं कांहीं तरी उघडकीला आलं! तें झुल्लक असलं तरी त्याची उपेक्षा करून त्याचा धिक्कार करणं हें कांहीं चांगल्याशा राजधोरणाचं लक्षण खास नव्हे. गोष्टी असल्या म्हणजे झुद्र गोष्टीच--सहन करण्याच्या शक्तीच्या वाढीबरोबर--मोठ्या होत असतात !

रणजित:—तुम्हा आपल्या सल्ल्याचा सूर वेळोवेळीं बदलत असतां. आपल्या उच्च दर्ज्याच्या जागेचा फायदा घेऊन आपल्या खालच्या वर्गाच्या लोकांना दडपून टाकणं अत्यंत सोपं काम असं तुम्हीं किती तरी वेळां सांगि-

तल्याचं मला पक्कं स्मरतं; आणि परक्या प्रजेला तर नेहमींच ह्या अशा दावा-
खाली ठेवलं पाहिजे, असंहि पण तुम्ही सांगत आलांत.

मंत्री:-हो. मी सांगितलं खरं तसं. पण त्या वेळची परिस्थिति निराळी होती
आणि तेव्हांचा माझा सल्ला त्या परिस्थितीला अनुरूप असाच होता. पण आतां-

रणजित:-युवराजांना शिवतराईला पाठविणं माझ्या इच्छेविरुद्ध होतं.

मंत्री:-कां बरं?

रणजित:-बोज दुरूनच राहतो. सान्निध्यांत तो कमी होतो. स्वकीय
प्रजाजनांचीं मनं प्रेमानं आपलींशीं करतां येतात; पण परकीयांची त्यांना धाकांत
ठेवूनं आपलींशीं करावीं लागतात.

मंत्री:-युवराजांना शिवतराईत पाठविण्याचा खरा उद्देश काय होता
ह्याचा महाराजांना विसर पडल्या सारखा दिसतो. त्याची मी थोडीशी स्मृति
देतो. युवराजांच्या वृत्तींमध्ये कांहीं वेचैनपणा आणि अस्वस्थता उत्पन्न झाल्याचं
जेव्हां महाराजांच्या नजरेंला आलं, आणि अशीहि पण जेव्हां शंका आली कीं
युवराजांना आपण खरे राजपुत्र नसून, मुक्तधारेच्या उगमाजवळ सांपडलेले
एक अर्भक आहोंत ही गोष्ट कांहीं तरी अघटित प्रकारानं कळली असावी,
तेव्हांच महाराजांनीं त्यांचें मन दुसरीकडे कुठंतरी गुंतवून ठेवलं पाहिजे म्हणून-

रणजित:-हो. म्हणूनच त्यांना शिवतराईला पाठविलें. लक्षांत आहे
आमच्या ही गोष्ट. तो रात्रीं अपरात्रीं एकटाच त्या धवधव्याच्या उगमाशीं
जाळं लागला. एकदा अशा स्थितींत मी त्याला अचानक पकडला आणि विचा-
रलं कीं, “हा काय प्रकार आहे? आणि अशा वेळीं तूं इथं का?” त्यावर त्यानं
उत्तर दिलें कीं “ह्या पाण्याच्या झुळझुळ वाहणाऱ्या प्रवाहांत माझ्या आईच्या
शब्दांचा गोड ध्वनि मला ऐकूं येतो, म्हणून मी इथं येतो!”

मंत्री:-मीहि त्यांना एकदा विचारलं होतं कीं, “असं झालं आहे
तरी काय तुम्हांला? आणि तुम्हीं वरचेवर राजवाडा सोडून जे जातां तें काय
म्हणून?” ह्यावर त्यांनीं उत्तर दिलं कीं, “ह्या जगांत रस्ते खुले करण्याकरितां
मी आलेलों आहे; माझ्या जीविताचा गूढ आणि अंतस्थ हेतु हाच आहे, आणि
हेच कार्य मला इथं उरकायचं आहे।”

रणजित:-तर मग ह्याच्या संबंधानं जें भाकीत झालं होतं कीं हा
मोठ्या राष्ट्राचा अधिपति होईल म्हणून, तें कांहीं विश्वसनीय नाही तर?

मंत्री:—पण महाराज, हें आपल्याला सांगायला प्रत्यक्ष आपल्या गुरूंचे गुरू—महागुरू—इथं मुद्दाम आले होते. त्यांचं हें भाकित आहे !

रणजित:—त्यांची यांत कांहीं तरी चूकच झाली असली पाहिजे. कारण, युवराजाच्या ह्या विलक्षण लहरी स्वभावामुळं आम्हांला नेहेमी चाटच लागत आली आहे. त्याचं अगदीं ताजं वेडगळपणाचं कृत्य म्हणजे नंदीघाटाच्या खिंडीत बांधलेली दरड स्वच्छंदीपणानं पाडवून टाकणं. ही बांधायला आमच्या पूर्वजांना वर्षाच्या वर्ष लागलीं. पण युवराजांनीं हां हां म्हणतां ती धडाक्यानं उडवून दिली आणि इतक्या वर्षांची मेहेनत फुकट घालिवली ! आणि यामुळं आतां शिवतराईच्या लोकरीला आणि इतर पदार्थांना आमच्या राष्ट्राच्या बाहेरच्या व्यापारी पेठा खुल्या झाल्या. त्यांची निर्गत यापुढें थोपवून धरणं केवळ अशक्य झालं आहे. आणि याचा परिणाम असा होईल कीं उत्तरकूटांतील अन्नवस्त्रांचे भाव भयंकर मडकून जातील !

मंत्री:—युवराज तरुण असल्यामुळं, आणि त्यांच्या डोळ्यापुढें शिवतराईचं हितच केवळ प्रामुख्यानें असल्यामुळं, आपल्या कर्तव्याचा त्यांच्याकडून असा एकदेशीय विचार होतो ही गोष्टहि पण महाराजांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे.

रणजित:—म्हणूनच मी म्हणतो कीं, स्वकीयांच्या विरुद्ध उघड उघड हें बंडच आहे. माझा असा तर्क आहे कीं, शिवतराईचा तो धनंजय बैरागी—त्याचा धंदा आमच्या प्रजाजनांना चेतवून आमच्या विरुद्ध उठवण्याचा आहे—त्याचाच हात ह्याहि गोष्टींत असला पाहिजे. आणि माझा हा तर्क खराहि आहे. त्या बैराग्याच्याच हातांतल्या जपमाळेच्या गळफासानं त्याची गळचेपी केली पाहिजे ! त्यालाच अगोदर पकडलं पाहिजे !

मंत्री:—मला कांहीं विरुद्ध बोलतां येत नाहीं. पण माझी खात्री आहे कीं, कांहीं धोक्याच्या जागा—त्यावर कांहींएक प्रतिबंध न ठेवतां—खुल्या ठेवणंच इष्ट असतं; आणि ही गोष्ट महाराजांनाहि पण मान्यच असली पाहिजे.

रणजित:—त्या बद्दल तुम्हीं तसदी घेण्याचं कारण नाहीं.

मंत्री:—तसं नव्हे महाराज ! त्या बद्दल सरकारांना तसदी देणं भाग आहे.

[प्रतिहारी येतो.]

प्रतिहारी:—मोहनगडाहून महाराजांचे चुलते—विश्वजित् आले आहेत.
(जातो.)

रणजितः—ही स्वारी ह्यांच्याच माळकैपैकीं एक आहे ! युवराजाला विघड-विण्याच्या कामांत ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून हातभार लावला त्यांपैकीं हे अग्रगण्य ! एखादा मनुष्य आपला आस्र असूनीही आपला हितशत्रु असावा ही गोष्ट एखाद्या कुवळ्या मनुष्याच्या पाठीवर आवाळूं असावं त्यासारखी ! तें आवाळूं कांहीं तुमचा पिच्छा सोडीत नाही. तुमच्या मार्गं तें कायमचंच लागलं आहे ! तें कापून टाकणं तर शक्य नाही. आणि सदोदित पाठीवर वागिवणं तर त्रासाचं ! (पाहून) हो, पण हा काय प्रकार आहे ?

[मंदिराला प्रदक्षिणा घालीत असलेले भैरवनाथाचे भक्त गीत गात येतात.]

[पद ३ रें. भैरव गीत.]

तिमिर-हृद्विदारण । ज्वलदग्नि-निदारण ।

मरु-स्मशान संचर । शंकर, शंकर ॥

वज्रघोष-वाणी । रुद्र शूलपाणि ।

मृत्यु-सिंधु संतर । शंकर, शंकर ! ॥

[सर्वांचें प्रस्थान.]

[रणजिताचा चुलता विश्वजित् प्रवेश करितो.]

रणजितः—(नमस्कार करून) आमचं मोठंच भाग्य म्हणायचं कीं, काकासाहेबांनीं ह्या पूजनाच्या उत्सवप्रसंगीं येणं केलं. आपण याला ही मला कल्पनाहि नव्हती !

विश्वजितः—नमेल. पण मी भैरवनाथ आजच्या रात्रीच्या तुमच्या पूजेचा स्वीकार करणार नाहीत हें तुम्हांला वजावून सांगण्याकरितां आलों आहे.

रणजितः—आपल्या तोंडून असे शत्रू येणं म्हणजे ह्या वज्या उत्सवाचा हा उपमर्दच होय !

विश्व०—उत्सव ? कशाबद्दलचा उत्सव ? जें पाणी सर्व तान्हेल्यांना मिळावं न्हणून देवाधिदेवाच्या पेल्यांतून आजवर अव्याहतपणें उसळून वाहत होतं, तें बंद केल्याबद्दल ? बोल, तूं हें कां बंद केलंस ?

रण०—आमच्या शत्रूंचा पाडाव करण्याकरितां !

विश्व०—पण यामुळं तूं आपल्या देवालाच आपला शत्रु बनवीत आहेस, याचं नाही तुला कांहीं भय वाटत ?

रण०---भामचा विजय म्हणजे आमच्या देवाचाच विजय ! उत्तरकूटाची ही अधिष्ठात्री देवता आहे, आणि म्हणूनच आमच्या हितार्थ त्यानं आपलं वरदान—असं रोखून घरायला परवानगी दिली आहे. आणि हीच आमची अधिष्ठात्री देवता भात्याच्या टोकानं शिवतराईचं काळीज भोंसकून, त्याला उत्तरकूटाच्या पायाशीं लोळण घ्यायला लावील !

विश्व०—हें जर खरं असेल, तर तुम्ही करित असलेली ही देवाची पूजा खरी पूजाच नव्हे. ही भाडोत्री पूजा आहे ! हा देवाला लांच देणं आहे !

रण०—काका ! तुम्ही परक्यांचा पक्ष घेतां, आणि स्वजनांचा विरोध करितां तुमच्या ह्या असल्या शिकवणीमुळंच कुमार अभिजित हा उत्तरकूटासंबंधांच्या आपल्या कर्तव्यांत सर्वस्वी चुकलेला आहे; या पुढं उत्तरकूटाची सारी जबाबदारी त्याच्यावरच पडायची आहे.

विश्व०—माझ्या शिकवणीमुळं ? एके वेळीं मी तुमच्याच वाजूचा—तुमच्याच पुढ्यांतला,—होतों ना ? तुमच्याच कृत्यांमुळं पट्टणांत जेव्हां वंड उद्धवलं तेव्हां तें सारं गांव उध्वस्त करून टाकून, तें कोणी मोडलं—मीच ना ? अभिजितानं—त्या पोरानं—माझ्या अंतःकरणांत जी जागा पटकावली, ती या गोष्टीनंतर. त्याचं येणं म्हणजे दिव्य प्रकाशाच्या ज्योतीसारखं होतं; आणि माझ्या हृदयामोवतीं पसरणाऱ्या घनदाट अंधकारामुळं आंधळा होऊन ज्यांना ज्यांना म्हणून मी घायाळ केलं होतं, त्यांच्याकडे पूर्ण भूतदयेच्या दृष्टीनं मला पहावयाला लावणारी हीच ती दिव्य ज्योत ! तो पोर सुलक्षणी असून भावी काळांत तो जगत्सम्राट होणार आहे अशा कल्पनेनं तुम्ही त्याचा स्वीकार केलात आणि आपल्या घरी आणलात; आणि आतां त्याला तुम्हीच उत्तरकूटाच्या गादीच्या मर्यादेंत डांबूं पाहतां ?

रणजित—अस्सं ! तर मग आतां माझी पूर्ण खात्री झाली कीं तुम्हीच त्याच्या जबळ ह्या रहस्याचा स्फोट केलात ! मुक्तधारेच्या धवधव्याच्या उगमाशीं सांपडलेलं तूं एक पोर आहेस, ही गोष्ट तुम्हीच त्याला सांगितलीत.

विश्वजित—होय. मीच सांगितली. माझ्या वाड्यांत दीपोत्सव होता त्या दिवशींची ती गोष्ट. तो सज्जांत एकटाच उभा राहून, गौरीच्या मंदिराच्या कळसाकडे टक लावून पाहत असल्याचं मला आढळलं. तेव्हां—“ तूं काय पाहत आहेस ? ” म्हणून मी त्याला विचारलं. तेव्हां तो म्हणाला कीं “ भविष्यत्

काळांतील रस्त्यांचा मला दृष्टांत होत होता; हे रस्ते पर्वताच्या अवघड घाटां-
तून अद्याप व्हायचे होते, ते तयार झाले नव्हते; ह्या रस्त्यांनीं दूरचा प्रदेश जवळ
करायचा होता। ” हे त्याचे शब्द ऐकले आणि मी आपल्या मनाशी खूणगांठ
घातली कीं, अशा मुलाला कक्षांत ठेवणं कशानेंही शक्य नाही; कारण घरदार
नसलेल्या मातेच्या पोटी--धवधव्याच्या नजीक--ह्याचा जन्म झाला असल्यामुळं
हा अज्ञेयांत आपलें गृह शोधीत आहे ही गोष्ट माझ्या मनांत आली ! माझ्यानं
मग राहवलं नाही, आणि मी त्याला म्हटलं:—“ हे मुला ! रस्त्याच्या एका
बाजूला तुझा जन्म झालेला असल्यामुळं त्या उघड्या पर्वतश्रेष्ठानं आपले बाहू
पुढें करून तुला आपल्या वाहुपाशांत घेतलं; तुझ्या जन्मकाळीं घरच्या
स्वागतगीतांचा लाभ तुझ्या नशिबी नव्हता ! ”

रणजित—अस्सं. आतां लक्षांत आलं माझ्या !

विश्वजित—काय लक्षांत आलं ?

रणजित—कीं त्यानं तुमच्या तोंडून ही गोष्ट ऐकल्या दिवसापासूनच आमच्या
राजघराण्यासंबंधाची त्याची प्रेमभावना नष्ट झाली. हें प्रेम नसल्याची साक्ष
पटविण्याकरितां त्यानं पहिल्यानंच जी गोष्ट केली ती नंदीदुर्गाचा तट पाडून
नंदीघाटाचा रस्ता खुला करण्याची.

विश्वजित—मग असं करण्यांत घातपात तो काय झाला ? खुल्या हम-
रस्त्यावर सर्वांचाच हक्क आहे. जितका उत्तरकूटाचा तितकाच शिवतराईचा.

रणजित—काकासाहेब ! मी तुमचं हें वर्तन फार कालपर्यंत सहन केलं. यापुढं
हें सहन करणं शक्य नाही ! यापुढं तुम्हांला माझं राज्य सोडून बाहेरच गेलं
पाहिजे !

विश्व०—तुला सोडून जाणं माझ्या शक्तीच्या बाहेरचं आहे. पण तूंच जर
माझा त्याग केलास, तर मला तो निमुटपणें सहन करणं प्राप्त आहे. [जातो.]
[अंवा प्रवेश करिते.]

अंवा—कोण आहे तें तिथं ? सूर्य अगदीं मावळायला आला, पण माझा
सुमन कांहीं अजून परत नाहीं आला.

रणजित—कोण आहेस तूं ?

अंवा—मी ? मी कोणी नसल्यांत जमा आहे ! माझं सर्वस्व म्हणून जो मला
वाटत होता त्याला ह्याच रस्त्यावरून माझ्यापासून कोणी हरण करून नेला आणि

ह्या रस्त्याचा तर बाई--अंतच लागत नाही ! संपतच का नाही हा ? का माझा सुमन --ह्या गौरी--गिरीच्या शिखरांमधून--जिथं सूर्य गडप होत आहे, सर्व प्रकाश गडप होत आहे, आणि सर्व वस्तुमात्र जिथं गडप होत आहे,--तिथं--त्या मावळत्या बाजूच्या रोखानं-पायपिटी करीत एकसारखा चालतच जात आहे ?

रणजित--(आपल्या मंत्र्यांस) मला असं वाटतं की--

मंत्री--होय महाराज. ह्या गोष्टीचा संबंध धरण उभारण्याशीच असावा.

रणजित--(अवेस) बाई ! आतां आपलं सर्व दुःख विसरून जा आणि आपलं मन शांत कर. मी खात्रीपूर्वक सांगतो की, तुझ्या मुलानं जन्मास येऊन जे कांही मोठं मिळविण्यासारखं होतं तें सर्व मिळावलं आहे !

अंवा--तुम्ही म्हणतां हें जर खरं असतं तर संध्याकाळ झाल्याबरोबर परत येऊन माझ्या मुलानं तें माझ्या हातीं दिलं असतं. कारण मी त्याची आई ना ?

रणजित--तें घेऊन येईल तो. ती संध्याकाळची वेळ अजून आली नाही.

अंवा--आपले शब्द खरे होवोत म्हणजे झालं ! तो येईपर्यंत मंदिराकडे जाणाऱ्या ह्या रस्त्यावर मी त्याची वाट बघत राहिल्यें. [ती जाते.

[एक शाळा पंतोजी कांही मुलांसह प्रवेश करितो.]

पंतोजी--ही मिकारडी पोरं--यांना चांगला छडीचाच चोप पाहिजेसं दिसतं. (मुलांस) जितकं मोठ्यानं ओरडून म्हणतां येईल इतक्या मोठ्यानं म्हणा, " जय राजराजेश्वर ! "

मुलें--जय राजरा--

पंतोजी--(दोन्ही हातांनी छडी उगारून)
--जेश्वर !

मुलें--जेश्वर !

पंतोजीः -श्री श्री श्री श्री श्री

मुलें--श्री श्री श्री

पंतोजीः--(काठी हापटून) पांचवार

मुलें--पांचवार

पंतोजीः--दरिद्री मर्कट नाही तर ! म्हणा. श्री श्री श्री श्री श्री--

मुलें--श्री श्री श्री श्री श्री--

पंतोजीः--उत्तरकूटाधिपतीचा जय--

मुलें:—उत्तरकूटा—

पंतोजी:—धिपतींचा

मुलें:—धिपतींचा .

पंतोजी:—जय

मुलें:—जय

रणजित—(पंतोजीस) कुणीकडे चालला आहांत तुम्ही ?

पंतोजी:—यंत्रकोविद विभूतींचा महाराजांच्या हस्ते आज मुद्दाम बहुमान होणार म्हणून त्या उत्सवाचे प्रसंगी हजर राहण्याकरितां ह्या विद्यार्थ्यांना घेऊन मी जात आहे. उत्तरकूटाच्या वैभवानंदाच्या प्रसंगी मुलांना त्यांत भाग घेण्याची संधी मी केव्हांहि फुकट दवडीत नाहीं.

रणजित—विभूतींनीं कोणची कामगिरी केली आहे हें माहित आहे या मुलांना ?

मुलें—(टाळ्या वाजवून व उड्या मारून) हो, हो. माहित आहे आम्हांला. त्यांनीं शिवतराईच्या लोकांचं प्यायचं पाणी बंद केलं !

रण०—तें त्यांनीं कां बंद केलं ?

मुलें—त्यांना चांगला धडा घालून द्यायला.

रस०—तो कशाकरितां ?

मुलें—त्यांनीं हुषार व्हावं म्हणून !

रण०—तें कां ?

मुलें—कारण ते वाईट जंगली लोक आहेत !

रण०—ते कसे ?

मुलें:—ते फारच वाईट लोक आहेत, हें प्रत्येकाला ठाऊक आहे.

रण०—तर मग, ते कां वाईट आहेत हें नाहीं तुम्हांला ठाऊक ?

पंतोजी—खचित, त्यांना तें ठाऊक आहे महाराज. (मुलांस एकीकडे,) अरे शंखानो ! काय झालेंय काय असं तुम्हांला ? तुमच्या पुस्तकांत--दिलें नाहीं कां तें ? (बारीक आवाजांत पुटपुटतो) त्यांचा धर्म सडलेला—किडलेला आहे.

मुलें:—हो ! हो ! त्यांचा धर्म सडलेला किडलेला आहे.

पंतोजी—आणि ते आमच्या सारखे नाहीत. चला, उत्तर द्या झपझप. आठवत नाही तुम्हांला ? (नाकाकडे बोट नेऊन त्यांना खुणावतो.)

मुलें—हो. त्यांची नाक लांब दांड्याची नाहीत.

पंतोजी—ठीक, ठीक ! महाध्यापकांनी या बाबतीत काय सिद्ध केले आहे तें तुम्हांला ठाऊकच आहे. लांब दांड्याचं नाक असणं हें काय दर्शवितं ?

मुलें—कुलाची श्रेष्ठता !

पंतोजी—शाबास ! शाबास ! आणि ह्या श्रेष्ठ कुलाची योजना कशा-करितां आहे ? त्यांची कामगिरी काय आहे ? बोला ! बोला ! जग जिंकण्याची-स्वतःकरितां जग जिंकण्याची-असंच ना ?

मुलें—हो ! असंच, त्यांची कामगिरी स्वतःकरितां जग जिंकण्याची.

पंतोजी—बोला. युद्धांत उत्तरकूटाचा पराजय झाल्याचं एक तरी उदा-हरण आहे कां ?

मुलें—नाहीं, एकहि नाही !

पंतोजी—आपल्या महाराजांच्या आज्ञांनी केवळ २९३ लढवऱ्यांच्या जोरावर दक्षिणेकडून येणाऱ्या ३१,७०० रानटी लोकांना पार पळवून लाव-ल्याची गोष्ट तुम्हां सगळ्यांना माहित आहे. खरं ना हें ?

मुलें—होय !

पंतोजी—हुदैवानं उत्तरकूटाच्या हद्दीबाहेर ज्यांचा जन्म झाला आहे अशा सगळ्यांचे हीच मुलं एक दिवस काळ होऊन बसतील. याबद्दल महाराजांनी अगदीं खात्री बाळगून असावं. मी म्हणतो असं जर घडून आलं नाही, तर मी शिक्षक या नात्यानें आपलं काम चोख रीतीनं बजावलं नाही, असंच म्हणावं लागेल. आम्हां शिक्षकांवर असलेल्या मोठ्या जबाबदारीचा आम्ही एक क्षणभरहि आपणांस विसर पडू देत नाही. आम्ही मर्द माणसं तयार करितों ! आणि आपले मुत्सद्दी केवळ त्यांना कामी लावतात. खरी वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळं, महाराजांनीं मेहेरबान होऊन, आम्हांला किती पगार मिळतो आणि ह्या मंत्र्या मुत्सद्यांना किती मिळतो याचा मेळ लावून पहावा.

मंत्री—तुम्ही असे विद्यार्थी निर्माण करतां हेंच तुम्हांला सर्वांत मोठं बक्षीस आहे.

पंतोजी:—वा: वा: फारच आश्चर्यजनक शस्त्र हे ! खरोखर, असे विद्यार्थी निर्माण करणं हेंच मोठं वक्षीस ! सुंदर, फारच सुंदर गोष्ट ! पण मंत्रीसाहेब, अलीकडे पोटाला लागणारं अन्नच दिवसे दिवस फार महाग होत चाललं आहे. उदाहरणार्थ,—गाईच्या दुधापासून निघणारं लोणीच घ्या; तें एक वेळ—

मंत्री:—वस्स करा. गाईपासून निघणाऱ्या ह्या लोण्याच्या प्रश्नाचा विचार आम्हीं पुढं मागं करूं. या तुम्ही आतां.

[पंतोजी विद्यार्थ्यांसह जातो.]

रणजित:—ह्या तुमच्या शाळापंतोजीच्या डोक्याच्या कवटींत गाईच्या दुधापासून काढलेल्या लोण्याशिवाय दुसरं तिसरं कांहीं दिसत नाही !

मंत्री:—कसंहि असलं तरी महाराज, असले लोक मोठ्या उपयोगाचे आहेत. कारण हा मनुष्य—ह्याला पढवून ठेवल्यानें—रोजच्या रोज अगदीं राजनिष्ठापूर्वक आपल्या धड्यांची उजळणी करितो. आहे यापेक्षां याचा मेंदू जास्त तरतरीत असता तर त्याच्या हातून हें काम होणं केवळ अशक्य झालं असतं !

रणजित:—हें आकाशांत काय दिसतं आहे ?

मंत्री:—काय, महाराजांना याचा विसर पडला ? विभूतींच्या यंत्राची वरची वाजू आहे ती.

रणजित:—आज जितक्या स्पष्टपणानं हें दिसत आहे तसं तें यापूर्वी कधींच दिसलं नाही.

मंत्री:—आज सकाळच्या वादळामुळं आतां आकाश कसं अगदीं निरभ्र झालं आहे. त्यामुळं तें इतकं स्पष्टपणें दिसत आहे.

रण०—तो पाहिलात, त्या यंत्राच्या आड असलेला सूर्य आरक्त असून कसा क्रुद्ध झाल्या सारखा दिसत आहे तो ? आणि तें यंत्र म्हणजे एखाद्या धिप्पाड राक्षसाच्या उगारलेल्या मुठी सारखं दिसत आहे. हें इतक्या उंचीवर ठेवणं,—हें मुळीच बरोबर झालं नाही.

मंत्री:—आकाशाच्या काळजांतल्या मज्जातंतूच्या संकोचानं उत्पन्न होणाऱ्या वेदना देणारं हे यंत्र दितसं.

रण०—आपली मंदिराकडे जायची वेळ झाली असं वाटतं मला.

[ते जातात.]

प्रवेश ४ था.

[उत्तरकूटाच्या नागरिकांचा दुसरा एक मेळा येतो.]

१ ला नागरिकः—अलीकडे विभूति आम्हांला कसा टाळायचा प्रयत्न करीत असतो हें नाहीं आलं तुमच्या लक्षांत? आमच्याच खेळामेळांत तो वाढला असून जसा कांहीं तो आतां त्या गांवचाच नाहीं असं दाखवायचा--अगदीं अंग झाडायचा--त्याचा प्रयत्न असतो. पण एखादे नाहीं एखादे दिवशीं तरी त्याला खास हें कळून येईल कीं तरवारीनं म्याना पेक्षां लांब वाढणं कांहीं चांगलं नव्हे।

२ रा नागरिकः—तुम्हीं कांहींहि म्हणा, पण विभूतीनं उत्तरकूटाचा लौकिक राखला खरा.

१ ला नाग०—भलतंच भक्त सुदं नका. त्याची तुम्हीं नसती--फाजील वडेजाव करीत आहां. जें धरण बांधायला त्यानं आपली होती नव्हती तेवढी अक्ल खर्च केलीन, तें धरण कमीत कमी दहावेळ तरी ढासळून वाहून गेलेलं आहे.

२ रा नाग०—आणि तें पुन्हां अकराव्यांदा वाहून जाणार नाहीं म्हणून तरी कोण सांगूं शकेल?

१ ला नाग०—उत्तर वाजूचा धक्का पाहिला आहेत नीट तुम्हीं?

२ रा नाग०—त्याचं काय?

१ ला नाग०—तुम्हांला नाहीं ठाऊक? ज्यानं ज्यानं म्हणून तो पाहिला आहे, तो प्रत्येकजण म्हणतो—

२ रा नाग०—काय म्हणतो? सांग--सांग.

१ ला नाग०—तुम्हीं तर अगदींच दुधखुळे दिसता! तुम्हांला ठाऊक नाहीं का कीं एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंका पर्यंत तिथलं सगळंच काम कच्चं--हलगरजी झालं आहे!

२ रा नाग०—म्हणजे? या पेक्षां जरा स्पष्ट करून सांगा मला.

१ ला नाग०—आणखी थोडा वेळ वाट पहा. म्हणजे हें धरणच सगळ्या गोष्टींचा खुलासा करील. तें जेव्हां एकदम--(अभिनयानें पुरा आशय कळवितो.)

२ रा नाग०—काय--एकदम म्हणतां? म्हणजे भयंकरच!

१ ला नाग०—होय. ह्या संवधानं जगरू तुम्हांला खडानखडा हकीगत सांगू शकेल. कारण त्यानं तसू तसूचं मोजमाप घेतलं आहेन.

२ नाग०—तर मग जगरूनं ही फार नामी गोष्ट केली. आहे, तो पहिल्या पासूनच तसा शांत डोक्याचा आहे. आश्चर्यानं जेव्हां सगळ्यांच्या डोक्याचं भान सुटतं, तेव्हां तो आपली मोजायची फीत घेऊन येतो.

३ रा नाग०—कांहीं लोक असं म्हणतात कीं विभूतीचं सारं शास्त्रीय ज्ञान—

१ ला नाग०—होय, होय ! तें त्यानं व्यंकट वर्मा पासून चोरलें आहे. व्यंकट वर्मा हे मात्र फार मोठे मनुष्य. खरोखर, ते फार मोठे होते. त्यांच्या तोडीचा दुसरा कोणी जाला नाही. काय डोकं ! मेंदूची शक्ति किती अद्भुत ! असं असून या सगळ्याचं श्रेय आणि वक्षिसं विभूतीला—आणि तो विचारा दरिद्री—केवळ उपासमार पडून मृत्युमुखांत बळी पडला !

३ रा नाग०—नुसत्या उपासमारानं मेला म्हणतां ?

१ ला नाग०—उपासमारामुळं, अथवा कोणाच्या हातचं कांहीं अन्न खाल्ल्या मुळं, खरं काय तें कोणीं सांगावं ? पण त्या गोष्टीचा आतां खल करून तरी काय फायदा ? आपलं बोलणं कोणी तरी आडून ऐकायचा ! आमच्या उत्तरकूटांत कड्या पिकविणारे नाना प्रकारचे लोक आहेत. आमच्या लोकांना दुसऱ्याचं चांगलं पहावत नाहीं.

२ रा नाग०—तुम्हीं— कांहींहि म्हणा, पण तो—

१ ला नाग०—पण त्यांत आश्चर्य तें कसलं ? तो कोणच्या भूमीत प्रख्यातीस आला या एकाच गोष्टीचा विचार केला म्हणजे वस्स. आमच्या चाबाळ गांवानंच—कल्पना नाही तुम्हांला,—माझ्या आज्ञांच्या बडिलांना—म्हणजे आमच्या पणजोबांना—जन्म दिला. त्यांचं नांव ठाऊकच आहे तुम्हांला—मी सांगितलं पाहिजे असं नाहीं.

२ रा नाग०—अलबत ठाऊक आहे. उत्तरकूटांतल्या प्रत्येक मनुष्याला तें ठाऊक आहे. हे त्यांना,—त्यांना काय बरं म्हणतात—अहो, तोंडापुढं आहे अगदीं नांव—

१ ला नाग०—अहो, भास्कर ! भास्कर ! साऱ्या उत्तरकूट राष्ट्रांमध्ये त्याच्या नांवाबरोबर—त्याच्या जोडीनं—नांव ध्यायला त्याच्या तोडीचा तपकीरीचा कार-

खानदार दुसरा कोणीहि नाही. “भास्करी भसकापुरी तपकीर” सर्वांना महेश्वर! थोरल्या शत्रुजित राजांचा भास्करी तपकीर मागविल्याशिवाय एक दिवसहि सुना गेला नाही.

३ रा नाग०—बला, मंदिराकडे जाऊं या लौकर. कारण विभूतीचं आणि आपलं गांव एक. तेव्हां आपल्या करितां त्याच्या उजव्यावाजूला जागा राखून ठेवली असेल.

[इतक्यांत पडद्यामागून बट्ट मोठ्याने ओरडतो.]

बट्टः—जाऊं नका, दोस्त ! जाऊं नका ! फिरा ह्या मार्गापासून मार्ग फिरा !

२ रा नाग०—तो पहा तो पहा—बुद्धा बट्ट !

[पाठीवर फाटकी घोंगडी, व हातांत वक्रयष्टी, घेतलेला बट्ट प्रवेश करितो.]

१ ला नाग०—अहो बुद्धे बट्ट ! कुठं—चाललां—आपण ?

बट्टः—दोस्त हो ! मी तुम्हांला वजाऊन सांगतों,—त्या रस्त्यानं जाऊं नका. मार्ग फिरा, वेळींच मार्ग फिरा !

२ रा नाग०—तें कां ?

बट्टः—ते बळी देतील—मनुष्यांचे बळी देतील ! माझ्या दोघां नातवांना त्यांनी जबरदस्तीनं नेलेलं आहे. आणि ते काहीं परत आलेले नाहीत.

३ रा नाग०—बळी ? कुणा पुढें, कुणाला द्यायचे बळी ?

बट्टः—‘तृष्णा’ राक्षसीला !

४ रा नाग०—ही कोण ?

बट्टः—अरे बाबा, हिची कोरडी पडलेली जीभ—तेलाच्या सिंचनानं अभि-ज्वाला जशी मोठमोठ्यानं भडकते तशी—हीहि—लांब लांब होत जाते !

१ ला नाग०—वेडापीर ! आम्ही भैरवनाथाच्या मंदिराकडे जात आहों. तिथं कुठून येणार तुझी “तृष्णा” राक्षसी ?

बट्टः—तर मग आपल्याला ती खबर कळलीच नाहीतर ? आज भैरव-नाथांना त्याच्या सिंहासना वरून पदच्युत करून, ते म्हणे त्याच्या पीठावर “तृष्णाराक्षसी” ची स्थापना करणार आहेत !

२ रा नाग०—अहो वेडेपीर ! आपली जीभ जरा आवरून धरा. उत्तर-कूटाच्या लोकांनी तुम्हांला असं बोलतांना ऐकलं तर ते तुमची खांडोळी पाडतील !

बट्टू:—ते माझ्यावर चिखल फेंकतात आणि पोरं माझ्यावर दगडांचा वर्षाव करितात. आणि प्रत्येकजण मला म्हणतो की माझे नातू मोठ्या भाग्याचे म्हणून त्यांना आपले प्राण बलिदान करण्याची संधी मिळाली !

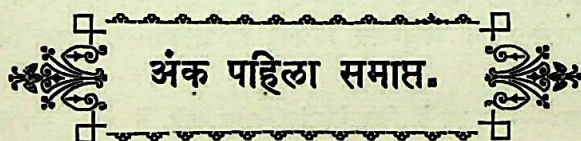
१ ला नाग०—खरी गोष्ट आहे ही ?

बट्टू:—खरी ? प्राण समर्पण करण्याने जर पुनश्च प्राण लाभत नाहीत, आणि मेल्यानं जर मरणच प्राप्त होतं—असं जर आहे तर भैरवनाथ अशी काय-मची हानी होऊं देणार नाही. त्याला हे असे वळी केव्हांहि रुचणार नाहीत ! म्हणून मी तुम्हांला वजावून सांगतो की, “ हे माझे दोस्त हो ! त्या मार्गानं तुम्ही केव्हांहि जाऊं नका !
(तो जातो.)

२ रा नाग०—ह्याच्या ह्या शब्दांनी माझ्या शरीरांत खेळणाऱ्या रक्तांत हिंवा भरून, मला कांपरं भरत आहे की काय असं वाटतं ! आणि ही गोष्ट मला कबूल करणं भाग आहे.

१ ला नाग०—रणजू ! तूं फार भ्याड आहेस, चल, इथून जाऊं आपण .

[ते जातात.]

अंक दुसरा.

प्रवेश १ ला.

स्थलः—मैरवनाथाचे देवळानजीकचा एक रस्ता.

[युवराज अभिजित व राजकुमार संजय येतात.]

संजय—तुम्हीं राजवाडा कां सोडलात हें नाहीं येत माझ्या लक्षांत.

अभिजितः—तें तुझ्या लक्षांत सर्वस्वी यायचं नाहीं. कारण माझं जीवित म्हणजे एक जलौघ आहे. आणि तो राजवाड्याच्या दगडी चिऱ्यावरूनहि अगदीं स्वच्छंदपणानं वाहत गेला पाहिजे! पण हें तुला कसं समजणार ?

संजयः—पुष्कळ दिवस झाले, तुम्हीं अस्वस्थ आणि वेचैन असल्याचं आमच्या सर्वांच्या लक्षांत येऊन चुकलं आहे. आमच्याशीं ज्या बंधनांनीं तुम्हांला बद्ध केलं होतं तीं बंधनं प्रतिदिवशीं शिथिल पडत चालल्याचं आमच्या लक्षांत आलं. तीं बंधनं अखेर तुटूनहि गेलीं काय ?

अभिजितः—कुमारा संजया ! त्या गौरिगिरीच्या शृंगावर होणाऱ्या ह्या सूर्यास्ताची प्रतिमा पहा ! एका बन्दि-विहंगमानं आपले पंख कसे पसरले आहेत, आणि तो रात्रीच्या रोखानं कसा उडून जात आहे! ह्या अस्तंगत होणाऱ्या सूर्यानें माझ्या साहस-प्रधान आयुष्याचा चित्रपट ह्या आकाश-फलकावर चितारला आहे !

संजयः—मला तर हें चित्र वेगळंच दिसत आहे. तें पहा, त्या यंत्राच्या शिरोभागानं ह्या संध्येच्या काळजालाच कसं भोंसकलं आहे. असं वाटतं की एखादा बिद्ध झालेला पक्षी—ज्यानं आपली मुसंडी पुढं केली आहे असा—रात्रीच्या विशाळ दरींत वेगुमान घुसत आहे ! हें कांहीं मला चांगलं चिन्ह दिसत नाहीं! रात्र म्हणजे विश्रांतीचा काळ. चला, आपण राजवाड्याकडे जाऊं.

अभिजितः—जिथं म्हणून अटकाव आणि प्रतिरोध आहे तिथं विश्रांति मिळणं केवळ अशक्य आहे !

संजयः—तुम्हीं ज्याला अटकाव आणि प्रतिरोध असं म्हणतां तो इतक्या दीर्घ कालानंतर मगच कसा तुमच्या उघडकीला आला ?

अभि०—मुक्तधारेचा जलौघ त्यांनीं अडवून धरल्याचं जेव्हां मीं ऐकलं तेव्हांच ती गोष्ट मला उघड झाली.

संजयः—आपल्या ह्या वोलण्याचं मर्म माझ्या नीटसं लक्षांत येत नाही.

अभिजितः—प्रत्येक मनुष्याच्या अंतर्जाविताचं गूढ बाह्य जगांत कुठेंतरी लिहून ठेवलेलं असतं. माझ्या स्वतःच्या जीविताच्या गूढाचं चिन्हीकरण ह्या मुक्तधारेच्या प्रसवणांत—ह्या प्रचंड धवधव्यांत—झालेलं आहे. त्याच्या पायांत शृंखला पडून त्याची गति रुढ झाल्या वरोवर माझ्या प्राणाच्या अगदीं मर्म-भागांच घाय वसल्या सारखं होऊन मला एकदम धक्का वसला. आणि याच-वेळीं माझ्या लक्षांत आलं कीं, उत्तरकूटाचं हें सिंहासन म्हणजे माझ्या जीवनी-घाला प्रतिरोध करण्याकरितां बांधलेला एक प्रचंड बंधाराच आहे ! आणि आतां मी जो ह्या मार्गावर येऊन उभा आहे तो मुक्तधारेच्या प्रवाहाचा मार्ग मुक्त करण्याकरितां !

संजयः—तर मलाहि आपला साथीदार समजून आपल्या वरोवर घेऊन चला.

अभिजितः—छे ! छे ! तसं होणं नाही. माझ्या मार्गांनं येऊन तुझं चालणार नाही. तुला स्वतःच आपला मार्ग शोधून काढला पाहिजे. माझ्या मार्गून जर तूं आलास तर तुझा खरा मार्ग—तुला अस्पष्ट होईल.

संजयः—इतकं कठोर हृदय करूं नका ! हें माझ्या कसं वर्मी लागतं !

अभिजितः—कुमारा ! माझं हृदय तूं जाणतोस. आणि हे माझे शत्रू जरी तुला दुःखद होत असले तरी माझा हेतू काय आहे हें तुझ्या लक्षांत आल्या-शिवाय राहणार नाहीं.

संजयः—तुमच्या ह्या स्फूर्तीचा उद्गम कुठून आहे ह्याबद्दल पृच्छा करण्याची माझी बिलकूल इच्छा नाही. पण हें पहा युवराज. आतां संध्याकाळ झाली आहे आणि राजभुवनाच्या नगरखान्याच्या दिशेनं, प्रदोषकालचं गीत वाऱ्याच्या लहरीवरोवर तरंगत तरंगत इकडं येत आहे. ह्यांत देखील काहीं गर्भित आदेश आहे असं नाहीं वाटत तुम्हांला ? जें जें म्हणून कठोर, कर्कश, आणि प्रचंड

असेल त्याचं एक प्रकारचं वैभव असूं शकेल. पण जें जें म्हणून सुंदर, मधुर आणि प्रशान्त आहे त्यालाहि पण कांहीं किंमत आहेच.

अभि०—कठोर आणि प्रचंड गोष्टींचा पिच्छा पुरवायचा तो देखील सुंदर आणि मधुर वस्तूंचं मोल देण्याकरितांच.

संजयः—युवराज, एकदिवस तुम्हीं देवापुढें—आसनावर ध्यानस्थ बसलां असतां, तुमच्या आसना जवळ एक श्वेतकमल येऊन पडलं होतं आणि तें पाहून तुम्हीं आश्चर्याचकित होऊन गेलां होतां, स्मरतं कां हें तुम्हांला ? तें कमळ—तुम्हीं उठलादेखील नव्हता अशा वेळीं, अगदीं मल्या पाहटेस कोणी तरी तिथं आणून ठेवलं होतं. पण तें तिथं कोणी आणून ठेवलं हें कांहीं तुम्हांला कोणी सांगितलं नाहीं. ही एक सहज घडून आलेली यःकश्चित् गोष्ट ! पण हिच्या मुळाशीं—अगदीं आंतल्या भागांत—जी एक ईश्वरी योजना दडलेली असेल, तिला काय तुम्हीं अगदी कःपदार्थच समजतां ? तो भिन्ना प्राण—त्या भित्त्या प्राण्याची ती मूर्ती तुम्हांला वारंवार दिसून,—त्या दिवसाची तुमची स्मृति जागृत नाही करीत ? तो भिन्ना प्राणी—ती मूर्ती—स्वतः कुठं तरी दडून बसली असेल, पण तिची पूजा कांहीं खास कुठं दडून बसली नाही !

अभिजितः हो. ती मूर्ती माझी स्मृती जागृत करते. आणि त्या मूर्तीच्या प्रेमाकरितांच—जें प्रेम या अखिल विश्वांत भरून राहिलं आहे,—हा भयानक आणि मेंघुर देखावा माझ्याच्यानं सहन करवत नाही ! हा देखावा पृथ्वीवरं एकतान होऊन राहणाऱ्या गानाचा विध्वंस करून टाकतो ! आणि हें यंत्र आकाशामध्ये आपलं पोलादी भीषण दांताड वासून आपलं विकट आणि कुटिल हास्य प्रकटं करून माझी विडंबना करितं ! पण माझं त्या जगच्चालकाच्या स्वर्गलोकांवर अडळ प्रेम आहे; आणि म्हणूनच मी मला भेवडावीत असणाऱ्या ह्या प्रबल दैत्याशीं झुंज घ्यायला सज्ज झालों आहे !

संजयः—त्या वैगणी—जांभळ्या—रंगाच्या टेंकडीवर बिलगणाऱ्या संधिप्रकाशाच्या अंधुकशा-चमकींत अलोट दुःखाचा चित्रपट नाही दिसत तुम्हांला ?

अभिजितः—हो दिसतो—भयाण चित्रपट दिसतो!—आणि त्यानं माझं हृदय भरून येऊन त्याच्या लाटा गाझ्या मस्तकापर्यंत जाऊन भिडतात ! कठोरपणा वीरत्वाचा दर्शक आहे असा अभिमान मी कधींच बाळगला नाही. तो पहाः—त्या अर्जुन वृक्षाच्या अगदी उंच असलेल्या एका डाहळीवर,

तो चिमुकला पक्षी--अगदीं एकटाच बसला आहे, णप तो यापुढं आपल्या घरच्याला जाईल, कीं रात्रीचा उडत उडत एंखायां दूरच्या जंगलांत जाईल, हें नाहीं मला सांगतां येत; पण त्या एकट्याच बसणाऱ्या पक्ष्याचें हें मावळत्या सूर्याच्या अगदीं मावळत्या किरणाकडे हें न्याहळत राहणं माझ्या अंतर्थांमीं भयंकर उदासपणा भरून सोडीत आहे ! पण हेंहि मला रमणीय आणि मधुरच वाटतं. अहाहा ! हें जग किती तरी सुंदर आहे ! ज्या ज्या गोष्टींनीं माझं जीवित असं गोड आणि मधुर केलं आहे त्या सर्वांना माझे हे प्रणाम असेत.

[इतक्यांत वृद्ध बद्द येतो.]

वद्द--ते मला पुढें जाऊं देईनात; उलट गुढे चढवून त्यांनीं मला मागं परतिवलं.

अभिजित--अहो वृद्ध बद्द ! काय झालं काय तुम्हांला ? तुमच्या कपाळावर ही जखम कसली ? आणि यांतून तर रक्तहि वाहत आहे कीं !

वद्द--मी त्यांना इशारत देण्याकरितां म्हणून 'आलों. आणि मोठ्यानं ओरडून सांगितलं कीं--तो रस्ता सोडून या, आणि मागं परता ! "

अभि०--तें का ?

वद्द--कां तें ठाऊक नाहीं तर युवराजांना ? त्या यंत्राच्या चौथऱ्यावर, ते त्या " तृष्णाराक्षसी " ला विराजमान करणार आहेत. आणि मग ते तिच्यापुढं मनुष्यांचे पटापट बळी देजार !

संजय--काय हें खुळसट बोलणं ?

वद्द--अहो ! ह्या चौथऱ्याच्या पायाशीं, माझ्या दोन नातवंडांचं रक्त, यांनीं यापूर्वीच सांडलेलं आहे ! मला आशा होती कीं ह्यांच्या या पापाच्या भारानंच ह्या पापी मंदिराचे तुकडे होऊन तें कोसळून पडेल ! पण अद्याप हें कांहींच घडून आलं नाहीं; आणि भैरवनाथहि आपली निद्रा टाकून अद्याप जागे होत नाहीत !

अभिजित--होय. तें मंदिर कोसळून पडेल. त्याची घटका भरत आली आहे !

वद्द--(युवराजाचे जवळ जाऊन पुटपुटतो) तर मग भैरवनाथाची हाक युवराजांनीं ऐकली असली पाहिजे.

अभि०--होय, ती मी ऐकली आहे.

बटू:—तर मग तुमची कांहीं त्यांतून सुटका नाही होत ?

अभिजित:—माझी सुटका !

बटू:—माझ्या जखमेंतून रक्त कसं वाहतं आहे हें दिसत नाही तुम्हांला ?
युवराज ! तुमच्या हृदयाला रक्ताचे पाझर फुटले तर तें साहवेळ तुमच्यानं ?

अभिजित:—भैरवनाथांच्या कृपेनं मी तें सारं सहन करीन.

बटू:—प्रत्येकजण तुमचा शत्रु झाला, स्वजनांनीं तुमचा त्याग केला,—

अभिजित:—सगळं सोशीन मी !

बटू:—तर मग तुम्हांला भीतीच वाटत नाही कसलीहि ?

अभिजित:—हो. मला कसलीच भीति वाटत नाही !

बटू:—मग ठीक आहे ! माझी आठवण असूं द्या. मीहि त्याच मार्गांनं जाणार आहे. भैरवनाथांच्या कृपाप्रसादानं माझ्या कपाळावर जो हा रक्ताचा टिळा चढला आहे त्याच्या खुणेनं तुम्हीं मला काळोखांत सुद्धां ओळखूं शकाल !

[बटू जातो.]

[राजरक्षक उद्धव प्रवेश करितो.]

उद्धव:—(युवराजांस) युवराज, नंदीघाटाचा रस्ता खुला करण्याचं काय कारण ?

अभिजित:—शिवतराईच्या लोकांचा कायमच्या दुष्काळांपासून बचाव करावा—हेंच.

उद्धव:—आमचे महाराज दयाळू आहेत ! ते त्यांना मदत करायला सदैव-दित तयार नसतात कां ?

अभिजित:—कंजुषपणाच्या वृत्तीमुळं उजवा हात जेव्हां सुबत्तेचा मार्ग बंद करून टाकतो, तेव्हां डाव्या हाताच्या औदार्यापासून मदत मिळणं केव्हांहि शक्य नसतं. आणि हें जाणूनच शिवतराईला पोटभर पुरवठा करितां यावा म्हणून मी तो मार्ग खुला केला आहे. ज्या दयेवर सर्वथा दारिद्र्य अवलंबून असतं त्या दयेबद्दल मला तरी विलकुल आदर वाटत नाही !

उद्धव:—महाराजांचं असं म्हणणं पडलं कीं,—युवराजांनीं नंदीघाटाच्या दुर्गाची शकलं उडविल्यामुळं, उत्तरकूटाची अन्नसामुग्री सांठविली जाणाऱ्या जहाजांचा तळच अजिवात काढून टाकल्यासारखं झालं आहे !

अभिजित—एखाद्या परपुष्ट बांडगुळाप्रमाणं, सदानकदा शिवतराईवर अवलंबून राहण्याची पाळी उत्तरकूटावर येऊं नये म्हणून, अशा रीतीनें उत्तर-कूटाला मी स्वतंत्र केलं आहे !

उद्धव—हें करणं अत्यंत उतावळीचं आणि सडेतोडपणाचं झालं आहे. ही बातमी महाराजांच्या कानापर्यंत जाऊन पोहोचली आहे. यापेक्षां जास्त बोलण्याचं मला धैर्य होत नाहीं. शक्य तर युवराजांनीं इथून एकदम निघून जावं इतकं मी सुचवितों. रस्त्यावर आपल्याशीं बोलतांना मला कोणी पहावं हें मला स्वतःला सुरक्षितपणाचं नाहीं.

[उद्धव जातो.

[अंवा प्रवेश करिते.]

अंवा—सुमन ! सुमन ! माझा लाडका सुमन ! माझ्या सुमनाला त्यांनीं ज्या रस्त्यानं नेला, त्या रस्त्यानं तुमच्यापैकीं कुणीच का गेलं नाहीं ?

अभिजित—काय ? तुझ्या मुलाला कोणीं धरून नेला आहे ?

अंवा—होय जिथं सूर्य बुडतो, जिथं दिवसाचा अंत होतो, त्या मावळल्या बाजूला त्याला ते घेऊन गेले !

अभिजित—मलाहि त्याच मार्गानं प्रवास करायचा आहे.

अंवा—तर मग ह्या हतभागी स्त्रीची तुम्हांला आठवण असूं वा. माझा सुमन तुम्हांला भेटला म्हणजे त्याला सांगा कीं तुझी आई तुझी वाट पहात आहे.

अभिजित—ठीक आहे. सांगेन मी त्याला तुझा निरोप.

अंवा—वावा ! तुला उदंड अक्ष असो. सुमन ! सुमन ! माझा सुमन !

[अंवा जाते.

[भैरवनाथाचे भक्त गात येतात.]

(४) थें भैरवगीत.

जय ! भैरव ! जय शंकर ! ॥

जय, जय, जय प्रलयंकर

शंकर ! शंकर ॥

जय संशय-भेदन

जय बंधन-छेदन

जय संकट-संहर

शंकर ! शंकर ॥

[ते जातात.

[सेनापति विजयपाल प्रवेश करितो.]

विजयपालः—युवराजांना आणि राजकुमारांना मी प्रणाम करितों. महाराजांच्याकडून मी आलों आहे.

अभिजित—महाराजांची काय आज्ञा आहे ?

विजयपालः—आपल्याला ती अगदी गुप्तपणेंच सांगितली पाहिजे.

संजयः—(अभिजिताचा हात धरून) गुप्तपणानें—तें कां ? माझ्यापासून देखील गुप्तच ?

विजयपालः—हो मला तशीच सांगी आहे—मला तसाच हुकूम आहे. एवढ्याकरितां युवराजांनीं जरा तंबूंत चलावं, अशी त्यांना माझी विनंति आहे.

संजयः—युवराजांच्या बरोबर मीहि येतो तिथं. (जाऊं लागतो.)

विजयपाल—छेः छेः हें महाराजांच्या इच्छेविरुद्ध होईल.

संजयः—तर मग युवराजांची वाट पहात मी या रस्त्याच्या वाजूला उभा राहतों.

[अभिजित पुढें, व मागून विजयपाल तंबूकडे जातात.]

[इतक्यांत एक * बाउल प्रवेश करितो.]

(५) गीत.

बाउलः—पुन्हा परतुन तो येनार न्हाई रे ॥

येनार न्हाइ, तो येनार न्हाइ रे ! ॥

बादलाच्या जबड्यांत तरंगत तरी, ॥

फिरून पर तीर कुठून पाहील रे ॥ पुन्हा ० ॥ १

कुण्या पिशानं त्येला वोडून न्येलं ॥

अन् ह्ये स्फुंदन क्रंदन मागं ठिवलं ॥

त्येला फिरून तुजं वाहू बंधन न घेरिल रे ॥ २ ॥

पुन्हा परतुन तो येनार न्हाई रे ॥

[गात गात जातो.]

* बाउल हा कुडबुड्या जोशासारखा गाणीं गात फिरणारा भिक्षकऱ्यांच्या वर्गापैकीं एक आहे.

[इतक्यांत फुलें घेऊन एक माळीण येते.]

माळीणः—(संजयास) अहो, दादा ! उत्तरकूटाचे विभूति-हे कोण आहेत हो ?

संजय—कां ? त्यांचासा तूं शोध करितेस ?

माळीण—दादा ! मी इथली नाही. मी देवतालीची फुलं विकणारी एक फुलवाली माळीण आहे. मी असं ऐकलं आहे की उत्तरकूटांतल्या रस्त्यावर लोक त्यांच्या करितां फुलांची पखरण करताहेत म्हणून. तेव्हां ते मोठेच महंत असले पाहिजेत. आणि म्हणूनच मी माझ्या स्वतःच्या वागेंतलीं फुलं त्यांना अर्पण करण्याकरितां घेऊन आले आहे.

संजय—तो कांहीं महंतविहंत नाही. पण तो एक चतुर मनुष्य आहे.

माळीण—तर मग इतका नांवलौकिक होण्याजोगी त्यांनीं अशी कोणची कामगिरी केली आहे ?

संजय—त्यानं आमच्या मुक्तधारा धवधव्याचं धरण वांधलं आहे.

माळीण—तर मग हा सगळा उत्सव ह्याच करितां आहे तर ? पण काय हो ! ह्या धवधव्याला हें असं धरण वांधल्यानं देवाचा हेतु तरी साध्य होतो का ?

संजय—नाहीं. उलट यानं खुद्द परमेश्वरी योजनाहि जखडल्या जातील.

माळीण—म्हणजे ? मला नाहीं समजलं तुम्हीं काय म्हणतां तें.

संजय—तुला समजलं नाहीं तेंच बरं आहे. तुझ्या हिताचंच आहे तें. जा, परत जा तूं आपल्या गांवाला ! (ती जावयास निघते) हो, पण थांब, थांब जरा. हें पहा--तुझ्या पाटीतलं तें पांढरें कमळ विकत देशील कां तूं मला ?

माळीण—हें कमळ मला विकतां येत नाहीं. कारण मी माझ्या मनानं या पूर्वीच हें एका महंताला अर्पण केलेलं आहे.

संजय—होयना ? तर मग मी देखील हें तुझं कमळ अशाच महंताला अर्पण करीन कीं ज्याला मी इतरांच्यापेक्षां अधिक सन्मानानं लेखतो.

माळीण—असं असेल तर हें घ्या. (संजय द्रव्य देऊं लागतो त्यास) छेः छेः याच्याबद्दल पैसे ! ह्याला मोल नाही, हें बिनमोल आहे हो ! त्या महंतांना हें या आणि त्यांना माझे साष्टांग दंडवत सांगा. आणि त्यांना कळवा कीं हें तुम्हांला देवतालीच्या एका फुलविक्या गरीबशा माळीणीनं अर्पण केलं आहे !

[ती जाते.

[विजयपाल प्रवेश करितो.]

संजय—युवराज कुठं आहेत ?

विजयपाल—तंवूंत ते कैदबंद होऊन पडले आहेत.

संजय—युवराज आणि कैदबंद ! केवढा उद्दामपणा हा !

विजयपाल—ही खुद्द राजाज्ञा पहा.

संजय—कोणाचं कारस्थान आहे हें ? मला जराशीं त्यांची भेट घेऊं द्या.

विजयपाल—क्षमा असावी. मला तसं करितां येत नाहीं.

संजय—तर मग मलाहि पकडा. मी देखील एक बंडवाला--बंडखोर--आहे.

विजयपाल—तसं करायचा मला हुकूम नाहीं.

संजय—तर मग मी स्वतःच जातो आणि तसा हुकूम सोडवायला लावतो.
(कांहीं पावलें जाऊन परत येऊन.) हें माझं कमळ एवढं युवराजांना द्या,
आणि त्यांना सांगा कीं हें मी दिलं आहे म्हणून. [दोघेहि दोहीकडे जातात.

प्रवेश २ रा.

[शिवतराईचे बैरागी धनंजय प्रवेश करितात.]

धनंजयः—

६ वें गीत.

॥ या चंड चादळा मम सखा समजुनी ॥

॥ या माझ्या भय-भंग-करा तरणी मधुनी ॥

॥ मी जाईन पार या दण्ड-सागरा तरुनी ॥ धृ० ॥

“ मा भैः मा भैः ” ही प्रभु-चाणी

देत भरंसा अंतःकरणीं

छिन्न हृदय मम टाकित फुलवुनी

वायु जसा अवजारीं शिरुनी;

आतां तव तीराप्रति हे तरणी

जाइल निश्चित पार तरुनी

प्रभु-छाया वट-छाया लक्षुनी
या चंड वादळा० ॥ १ ॥

तो आम्हां दाविल पंथ
जो आमुची वाट पहात
मी अभय मनें लोटिन तरणी
एकचि हें कर्तव्य गणूनी
ती छाया वट-छाया लक्षुनी
या चंड वादळा मधुनी
मी अपुली लोटिन तरणी
या चंड वादळा० ॥ २ ॥

मी जाणत-जाणत, निश्चित मन्मर्नि
कों परतीरा जातां तरुनी ।
त्या छाया-वटवृक्षा लक्षुनी ।
जातिल हे दिन माझे संपुनी
मग करुणायुत तुझिया चरणीं
दुःख-दिनांच्या रक्तिम कमला
वाहिन, प्रभु ! मी प्रेमें करुनी
या चंड वादळा मम सखा समजुनी ॥ ३ ॥

[धनंजय गीत गात असतां शिवतराईतील कांहीं नागरिक व धनंजयांचे कांहीं अनुयायी प्रवेश करितात.]

धनंजयः—(एका अनुयायास) काय हो तुम्हीं-एखाद्या भुतासारखे-असे पांढरे फटिक पडल्यासारखे कां दिसतां ? काय झालं काय तुम्हांला ?

१ ला नाग०—मालिक ! वावा ! राजशालक चंडपाल यांचा मार आम्हांला आतां अगदीं असह्य झाला आहे !

[इतक्यांत शिवतराईचा गणेश नांवाचा लोकनायक येतो.]

गणेशः—वावा ! आतां तुमचा हुकूम होऊं या. म्हणजे त्या पाजी-बदमाष चंडपालांच्या हातचा सोटा हिसकाऊन घेतों, आणि खरा सर्वाई सोटा कसा असतो हें त्याच्या प्रत्ययाला आणून देतों.

धनंजयः—सवाई सोटा दाखविण्यापेक्षां—विना सोट्याचा प्रभाव कसा असतो हें त्याच्या प्रत्ययाला आणून यांल तर उत्तम ! हाच मार्ग सर्वांत श्रेयस्कर. नांव चालविण्याचं सुकाणू असतं तें कांहीं प्रहार करून लाटा तोडीत नाही, तर स्वतः स्थिर राहूनच तें त्या लाटांच्यावर विजय मिळवितं.

२ रा नाग०—तर मग मालिक बाबांची इच्छा काय आहे ?

धनंजयः—त्यांच्या सोटेशाईला धडाडीनं डोकं घ्या आणि त्यांना सांगा कीं, तुमच्या सोटेशाईनं आम्हांला मुळींच दुखापत होत नाही. कारण भगवंतांनीच सांगितलं आहे कीं “ नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि ” म्हणजेच त्यांच्या सोटेशाईला आणि तुम्हांला होणाऱ्या दुखापतींना, कायमचं मरण प्राप्त होईल !

३ नाग०—सोटेशाईनं आम्हांला दुखापत होत नाही असं म्हणणं फार कठीण आहे.

धनंजयः—या स्थूल शरीराच्या आंत खडा असणारा मनुष्य म्हणजे दैदीप्यमान अशी एक अग्नीची जागती ज्योत आहे ! तो आपल्या तेजानं असल्या सगळ्या दुखापतींचा स्वाहा करितो. दुखापत होते ती त्याच्यांतल्या पाशव भागाला. हा पाशव भाग म्हणजे सांगाडा आणि त्याचं मांस ! हा पशू—त्याच्या वर लाठीचा प्रहार झाला म्हणजे—केंकटत किंकाळत जातो !—कां—तुम्हां कां आपले जबडे वांसून—असे ओं करून कां उभे ? मां सांगतो तें तुमच्या लक्षांत नाही आलं ?

२ नाग०—मालिक बाबा ! तुमच्या प्रत्येक शब्दांचा अर्थ जरी आम्हांला समजला नाही तरी तुमचा एकंदर आशय आम्हीं पुरा जाणला. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ समजून तरी काय करायचा ?

धनंजयः—तर मग बोलणंच खुंटल म्हणायचं.

गणेशः—तसं नव्हे बाबा. शब्दान् शब्द कळायला किती तरी कंटाळवाणा काळ कंठावा लागतो. पण तुमचा आशय कां एकदां कळून चुकला म्हणजे मग आमची तत्काळ सोडवणूक होते.

धनंजयः—तत्काळ सोडवणूक ? पण पुढच्या बदल काय ?

गणेशः—आमच्यां बचावा करितां तुमच्याकडे धांवत आलं पाहिजे एवढं आम्हीं जाणतो; आणि ह्या वरूनच हें उघड होतं कीं आपला आशय आम्हीं ओळखला !

धनंजयः—छत्, तसं मुळींच होत नाहीं. आणि याचं प्रत्यंतर हेंच. क्रोधासुळें तुमचे डोळे अद्यापि लालबुंद आहेत, आणि तुमच्या आवाजांत मधुर गायनाचा ठणठणाट आहे. तुमच्या खऱ्या तयारीला तुम्हांला योग्य कालच दिला पाहिजे.

७ वें गीत.

ये, ये प्रभु ! ॥ कर न निवारीं ॥
मीच दण्ड्य ॥ मातें मारीं ॥
मातें मारीं ॥ मातें मारीं ॥
करिं शासन ॥ कर न निवारीं ! ॥

भेकड कुठले ! स्वतःची दुखापत चुकविण्याकरितां तुम्ही—एक दुसऱ्याला दुखापत तरी करतां, अथवा पळून तरी जातां. दोन्ही गोष्टींचा अर्थ एकच ! दोन्ही पाशव वृत्तींचीच लक्षणं !

८ वें गीत.

तुज देखुनि लपुनी वसतों ॥
भय-वशेंचि पळुनी जातों ॥
टाळण्यास तुजला बघतों ॥
दचकूनी मरमर मरतों ॥
तरि लोटुनि मज कारागारीं ॥
मम सर्वस्वा तूं स्वीकारीं ॥

इकडे पहा, वेढ्यांनो ! मी आतां माझा उरलेला हिशोब चुकता करण्याकरितां त्या देवाधिदेव मृत्युंजयाकडे जायचा निश्चय केला आहे ! तिथं जाऊन मी त्याला म्हणणार कीं,—“ माझी परीक्षा करा—मला कसाला लावून पहा—आणि ठरवा कीं, सोढ्यानी मला दुखापत होते कीं नाही. ” हा जल-प्रवास मला एकट्यालाच केला पाहिजे; स्वतः भेकड असणाऱ्या आणि दुसऱ्यांना भेवडावणाऱ्या लोकांची माझ्या होडग्यांत निरर्थक गर्दी नको.

करिं आतां जें तुज रुचतें ॥
 जीत, हार, मज वा तूतें ॥
 हाट, वाट, गर्दी मधुनी ॥
 कंठिला काळ मीं हंसुनी ॥
 अंतीं मज रडवुनि, वारी-॥
 गाळिव, तूं; दे मज हारी ! ॥

सर्वजणः—(मोठ्याने) मालिक ! बाबा ! धन्य, धन्य आहे तुमची !
 तुमच्या बरोबर आम्ही देखील असंच म्हणतोः—

करिं आतां जें तुज रुचतें ॥
 जीत हार मज वा तूतें ॥
 अंतीं मज रडवुनि, वारी ॥
 गाळिव तूं; दे मज हारी ! ॥

२ रा नाग०—पण तुम्ही जाणार कुठं, तें आम्हांला सांगा.

धनंजयः—राजानं उत्सव चालिवला आहे तिथं.

३ रा नाग०—पण राजानं चालिवलेला उत्सव कांहीं तुमच्या करितां नाही; मग तिथं जायचंच कशाला मुळीं ?

धनंजयः—राजसभेंत जाऊन तिथं त्यांना माझं नांव महशूर केलं पाहिजे !

४ नाग०—एकदां का त्यांनीं तुम्हांला पकडलं, म्हणजे मग तो,—छेः नाही ! हें असं होऊं देऊनच नाहीं उपयोग.

धनंजयः—होऊन जाऊं द्या हो ! अगदीं पुरापुर होऊन जाऊं द्या.

१ ला नाग०—मालिक,—बाबा ! राजाचं भय तुम्हांला नाही. पण आम्हांला आहे ना ?

धनंजयः—याचं कारण एवढंच कीं, तुम्ही आपल्या अंतरंगांतल्या अंतरंगांत दुसऱ्याला दुखापत करण्याची इच्छा करितां. पण मला कोणालाच दुखापत करायची इच्छा नसते. तेव्हां अर्थात् मला केव्हांच कोणाची भीती वाटत नाही.

२ नाग०—ठीक आहे तर. आम्हीहि आपल्या बरोबर येणार !

३ नाग०—हो. आम्हीहि राजसभेंत जाणार.

धनंजयः—पण तिथं जाऊन राजाकडे तुम्हीं काय मागणार ?

३ रा नाग०—कितीतरी गोष्टी मागण्या सारख्या आहेत ! परंतु प्रश्न एवढाच आहे की मागितल्या गोष्टीपैकी तो देईल कोणची !

धनंजयः—राज्यच कां नाही मागत तर ?

३ रा नाग०—मालिक, बाबा ! तुम्हीं आमची थड करतां !

धनंजय—थडा ? छट्, ही थडा मुळीच नाही ! राज्य जर एकट्या राजाचंच असतं आणि तें प्रजाजनांचं नसतं, तर त्या एक-तंगडी राज्याच्या एका पायावरील लंगडीनं—तुम्हांला भिववून इतस्ततः उड्याच मारायला लावल्या असल्या ! पण अशानं देवाच्या डोळ्यांत अश्रूच डवडवते ! खुद्द राजाच्या करितां म्हणूनच तुम्हीं ह्या राज्यावर आपला हक्क सांगितला पाहिजे.

२ रा नागरिक—पण ते आमची हकालपट्टी करूं लागले म्हणजे ?

धनंजय—तुमचा हक्क खरा असून देखील राजा जर तुमची हकालपट्टी करूं लागला तर ती हकालपट्टी त्याच्यावरच उलटून पडेल !

(१० वें) गीत.

प्रभु ! पडे अम्हांला विसर, ॥

मधुनि मधुनि ॥ धृ० ॥

निजासनीं वसवाया आम्हां ॥

तूं मारिशि हांका, जवें करुनी ॥ १ ॥ प्रभु० ॥

बाबांनो ! तुम्हांला आतां अगदी खरी गोष्ट—अगदी निर्भेळ सत्य—सांगूं ? जोपर्यंत ती गादी त्या परश्वराची आहे ह्या गोष्टीची तुम्हांला ओळख पटली नाही, तोपर्यंत तुम्हीं सांगत असलेला त्या गादीवरील तुमचा हक्क फुसका आहे !

(११ वें) गीत (पुढें चालूं)

द्वारिंचे द्वारपाळ नोळखताती ॥

वाटेंतचि हाटकताती ॥ प्रभु ! पडे० ॥

बाहेरचि थवकुनि बसतो ॥

प्रभु ! बोलिव तरि निज चरणीं ॥ प्रभु ! पडे० ॥

देवाच्या द्वारपाळांनीं आम्हांला ओळखावं कसं ? त्यानं न ओळखायला तशीं कारणेंच आहेत. आमच्या कपाळावरील राजचिन्हाचा टिक्का धुळीच्या किटाळानं अस्पष्ट झाला आहे ! तेव्हां आमचा हक्क शाबित करायला आमच्या जबळ कांहींच पुरावा नाही ! आपल्या अभ्यंतरांतली आत्म्यावर जर तुम्हीं विजय मिळविला नाहीत तर तुम्हीं बाहेरच्यावर आपला अंमल कसा करूं शकणार ? तो खरा राजाच असला पाहिजे, तरच तो राजा. नुसतां सिंहासनावर बसल्यानं कांहीं कोणी राजा होत नसतो !

(१२ वें) गीत (पुढें चालूं)

लोभ, लाज, भय, धूळीचें ॥
थोर कीट सांचुनि बसलें ॥ प्रभु०
प्रतिदिनीं मान झाला म्लान ॥
नच आम्हां त्याचें भान ॥ प्रभु० ॥

१ ला नागरिक—मालिक, -बाबा ! तुम्ही कांहीहि म्हणा. पण तुम्ही राजसभेकडे कां चालला आहांत—याचा नाही आम्हांला कांहीं उमज पडत.

धनंजय—कां तें सांगूं मी तुम्हांला ? ऐकाच तर. तुमच्या संबंधानं माझ्या मनाला अद्याप अविश्वास आणि संदेह वाटत आहे म्हणून मी तिकडं जात आहे.

१ ला नागरिक—अविश्वास ! अविश्वास कां वाटतो, बाबा ?

धनंजय—अरे, पोहण्याचा प्रयत्न करीत असतां तुम्ही जर मलाच जास्त जास्त विलगूं लागाल, तर त्यांत तुमची काय प्रगति होणार ? अशानं तुमचीहि प्रगति होण्याचं खुंटेला, आणि मलाहि पण तुम्ही आपल्या वरोवर आंत आंतच खेंचू लागाल ! याकरितां आतां तुम्हांला रामराम ठोकून, जिथं आपल्या मार्ग लागून कोणी येणार नाही अशा ठिकाणींच मला जाणं भाग आहे.

१ ला नागरिक—पण राजा कांहीं सुखासुखी नाही. तुम्हांला सोडून देणार

धनंजय—त्यानं मला कां सोडून द्यावं ? तो जर मला बद्ध करील तर त्याची मला काय फिकीर ?

(१३ वें) गीत.

॥ जो बघेल बंधनांत गुंतवूं प्रजेला ॥

॥ तो निर्मी साधन निज बंधाला ! ॥

॥ कां तो धजेल हें करण्याला ? ॥ १ ॥

॥ करितां त्या बद्ध प्रभूला ॥

॥ तेंच होय बंधन मजला ॥

॥ कां हे रुचेल त्या नृपतीला ? ॥ २ ॥ जो०

॥ जो धजेल आम्हां वश करण्याला ॥

॥ तो स्वताच होइल वश आम्हांला ॥

॥ कां हें रुचेल त्या नृपतीला ? ॥ ३ ॥ जो०

॥ जो इच्छी स्वामी अमुचा व्हाया ॥

॥ त्या पडेल प्रेम--रसांत डुवाया ! ॥

॥ हें कां पटेल कर्धि कोणाला ? ॥ ४ ॥ जो०

॥ जो लाविल आम्हां आरुंदाया ॥

॥ विधि लाविल त्यास रडाया ॥

॥ कां हें सुटेल कर्धि कवणाला ? ॥ ५ ॥ जो०॥

२ रा नागरिक—मालिक-बाबा ! तुम्हांला त्यांनीं त्रास दिला तर आम्ही कधीहि स्वस्थ बसणार नाही !

धनंजय—ज्याला मीं हें आपलं शरीर समर्पण केलं आहे, त्याच्याच मनांतून केवळ मला पुढें करून जर यातना भोगावयाच्या असतील, तर मग तुम्हांला देखील शांतपणाच स्वीकारावा लागेल.

१ ला नागरिक—असंच असेल बाबा, तर ठीक आहे. आम्हांलाहि घेऊन चला आपल्या बरोबर. मग काय व्हायचं असेल तें होऊं दे.

धनंजय—तुम्ही-माझी वाट पहात इथं बसा. हें परकं ठिकाण आहे, तेव्हां अगोदर ह्याच्या आसपासची कांहीं माहिती मिळविणं भाग आहे मला.
[तो जातो.

१ ला नागरिक—काय हो, ह्या उत्तरकूटांतल्या लोकांच्या शरीरांची आणि अवयवांची ठेवण वगैरे तुम्ही पाहिलीत कां नीट ? ह्यांना पाहून असं

घाटतं कीं, विधात्यानं मांसाचा एक लढा घेऊन ह्यांना घडवायला आरंभ केला, पण पुढें वेळ न मिळाल्यामुळं त्याचं हें काम अपुरंच राहून गेलं !

२ रा नागरिक—तसंच ह्यांची कपडे पेहेरण्याची तऱ्हा पाहिलीत का तुम्ही ? अंगाला अगदीं रिचून किती घट्ट कपडे असतात पण यांचे !

३ रा नागरिक—पाण्याचा एक टिपूसहि आंत शिरूं नये म्हणून जसे कांहीं कपड्यांचे गठेच अगदीं करकचून—खेचून बांधले आहेत !

१ ला नागरिक—अहो, गुलामगिरींत अखंड रावण्याकरितां यांचा जन्म आहे ! एका बाजारपेठेपासून दुसऱ्या बाजारपेठेला जां, दुसऱ्या पेठेपासून तिसरीला, आणि एका बंदराहून दुसऱ्या बंदराला, अशा एकसारख्या येर-झारा करण्यांत यांचा सारा जन्म जातो.

२ रा नागरिक—विशेष सांगण्याजोगी अशी त्यांची संस्कृतीहि पण नाही. त्यांच्यांत जो ग्रंथसंग्रह आहे तो देखील रद्दच !

१ ला नागरिक—अगदींच कुच कामाचा. त्यांच्या पुस्तकांतली अक्षरं नाहीं तुम्ही पाहिलीत ? तीं पाहिलीत म्हणजे तुम्हांला वाटेल कीं हीं पाना-वर पांढऱ्या मुंग्यांचीं पलटणंच उभीं आहेत !

२ रा नागरिक—बरोबर ! अगदीं बरोबर ! निव्वळ पांढऱ्या मुंग्या ! त्यांची संस्कृति म्हणजे प्रत्येक वस्तु कुरतडून कुरतडून त्याचे तुकडे तुकडे करायचे !

३ रा नाग०—आणि मातीचे ढिगारे घालायचे ! तसंच ते प्राणाची हत्या शस्त्रानं, आणि मनाची हत्या पुस्तकानं करीत असतात !

२ रा नाग०—घोर पाप ! घोर पाप ! आमचे गुरू म्हणतात, त्यांची नुसती सावली घेणं सुद्धां घोर पाप आहे ! कारण आहे ठाऊक याचं तुम्हांला ?

३ रा नाग०—काय कारण सांगा तर खरं ?

२ रा नाग०—देवादानवांनीं समुद्रमंथन केलं आणि जेव्हां त्यांतून अमृत बाहेर पडलं तेव्हां देवांच्या अमृतकुंभांतून त्यांतील कांहीं शितोडे खाली जमिनीवर पडले; त्या तिथं जो चिखल झाला त्यापासून शिवतराईचा आदि-पुरुष बनिवला गेला ! आणि ह्या दिव्य अमृत-कुंभांतलं अमृत चाखून दान-वांनीं जेव्हां ते कुंभ जमिनीवर फेंकून दिले, तेव्हां त्याचे तुकडे होऊन इतस्ततः पडले; त्या पासून उत्तरकूटाचा मूळ पुरुष घडिवला गेला ! आणि म्हणूनच ते असे कठोर, अर् फुः—इतके गलिच्छ, आणि घामट !

३ रा नाग०—ही इतकी माहिती आपल्याला कुठून मिळाली ?

२ रा नाग० - आमच्या गुरूजींच्या कडून.

३ रा नाग०—(आदरपूर्वक नम्र शिर करून) गुरूजी, तुम्ही सत्याचे मूर्तिमंत अवतार आहांत.

[इतक्यांतःउत्तरकूटाचे कांहीं नागरिक येतात.]

१ ला उत्तर० नाग०—प्रत्येक गोष्ट कशी अगदीं सुव्यवस्थितपणें उरकली. पण एका गोष्टीच्या संबंधानं मात्र जरा हें झालं—

२ रा उत्तर० नाग०—तें काय ?

१ ला उत्तर० नाग०—तें असं कीं विभूति पडला लव्हार, त्याला क्षत्रियवर्गांत सामील करून घेण्याचा प्रश्न मात्र कोणाला रुचला नाही.

२ रा उत्तर० नाग०—हा घरगुती प्रश्न आहे. याचा विचार पुढें मार्ग करतां येईल. सध्यां आपण त्याचा गौरव तरी करूं या. “ यंत्रकोविद विभू-
तीचा जयजयकार असो ! ”

३ रा उत्तर० नाग०—ज्या विभूतीनें वैश्यांचीं हत्यारें आणि क्षत्रियांचीं शस्त्रें यांची एकच सरमिसळ केली त्या विभूतीचा विजय असो ! त्यांना परमेश्वर दीर्घायु करो !

१ ला उत्तर० नाग०—ओहोः ! इथं तर शिवतराईचे लोक आलेले दिसतात !

२ रा उत्तर० नाग०—कशावरून ओळखलंत तुम्हीं हें ?

१ ला उ० नाग०—त्यांच्या कानटोप्या नाहीं दिसत तुम्हांला ? किती चमत्कारिक दिसताहेत त्या पण ! डोक्यावर एकदम थपडा मारून ज्याप्रमाणें मनुष्यांचीं वाढच अजीवात खुंटवावी, अशा लोकांप्रमाणें हे दिसतात !

२ रा उ० नाग०—पण यांनीं इतर सारीं शिरोवसनं टाकून हेंच कां स्वीकारलं ? मनुष्याला कान देण्यांत विधात्यानं चूक केली, अशी यांची कल्पना आहे कीं काय ?

१ ला उ० ना०—आपल्या कानांवर यांनीं जसं कांहीं हें धरणच बांधलं आहे ! उद्देश हा असावा कीं आपल्यांत असलेलीं थोडी फार-पण बहुमोल अकल-पाझरून बाहेर ओसरून जाऊं नये !

३ रा उ० ना—तसं नव्हे. पण विवेकबुद्धि आणि तारतम्य हीं आंत शिरून नसता वास व्हायचा, त्याला प्रतिबंध करण्याकरितां ही योजना दिसते आहे!

१ ला उ० ना०—तर मग उत्तरकूटांतल्या कान उपटणाऱ्या एखाद्या समंधानं त्यांना पछाडावं!

[सर्व जण हसतात.]

१ ला उ० ना०—अरे ए. शिवतराईकर ! ए नांगऱ्या ! काय ? झालं काय असं तुम्हांला ? असा मुखस्तंभ कां तूं ?

३ रा उ० ना०—आज आमचा उत्सव आहे हें माहित नाही तुला ? चल, ये आमच्या बरोबर. “ यंत्रकोविद विभूतीकी जय, ” म्हणून ओरड !

१ ला उ० ना०—कां ? तुमच्या नरड्या सुकून अगदीं कोरड्या ठणठणीत पडल्या कीं काय ? चल म्हण,—“ विभूति चिरायु होवोत ! ”

गणेशः—“ विभूति चिरायु होवोत असं म्हणून आम्हीं कां ओरडायचं ? त्यांनीं असं काय केलं आहे ?

१ ला उ० नाग०—एका, एका—हा काय बोलतो आहे तें ! “ त्यांनीं असं काय केलं आहे, ” म्हणे ! इतकी मोठी गोष्ट यांच्या कानापर्यंत पोचलीच नाहीं अजून ! एकूण हा सगळा ह्याच्या ह्या कानटोपीचा परिणाम ! [आपापसांत हसतात.]

३ रा उ० नाग०—त्यांनीं काय केलं हें पाहिजे कां तुम्हांला ? एकाच तर. तुम्हांला पाजायचं पाणी त्यांच्या हातांत आहे ! त्यांनीं हात आखडला कीं तुमचा घसा कोरडा पडलाच ! पाऊस गेला कीं वेडूक मेला, त्यांतली गत !

२ रा शिव० नाग०—आमचं पाणी आणि विभूतीच्या हातांत ? तर मग तो एकदम देवच बनला कीं काय ?

२ रा उ० नाग०—त्यांनीं देवाला नोकरीवरून दूर केलं आहे ! आणि त्याचं काम ते स्वतःच हातीं घेणार आहेत.

१ शिव० नाग०—त्यांच्या कामाचा कांहीं मासला आहे कां पाहण्याजोगा ?

१ ला उ० नाग०—हो, हो ! मुक्तधारेचा हा बंधाराच पहा.

[शिवतराईचे नागरिक मोठ्याने हसतात.]

२ रा उक्त० नाग०—काय तुम्हांला ही थट्टा वाटते ?

गणेश—हो, थट्टाच नाही तर काय ! थट्टे शिवाय दुसरं काय म्हणायचं याला ? खुद्द भैरवनाथाच्या कृपाप्रसादानं मिळालेली देणगी एखाद्या घिसा-
ज्याच्या पोरानं छिनवून घ्यावी ही थट्टाच नव्हे तर दुसरं काय !

१ ला उक्त० नाग०—डोळे वासून अगोदर वर आकाशाकडे तर पहा ?

२ रा शिव० नाग०—अरे वापरे ! हें एवढं प्रचंड आणि अजस्र काय आहे ?

३ रा शिव० नाग०—खरंच केवढं अजस्र हें ! याची रचना मोठ्या प्रचंड असा नाकतोड्या घोड्याच्या आकाराची असून, हा तारामंडळावर झडप घालायला उड्डाण करणार आहे की काय असं वाटतं !

१ ला० उक्त० नाग०—हा नाकतोड्या घोडा—आपल्या लांब तंगड्यानीं तुमचा जीवनप्रवाह—अर्थात् पाण्याचा पुरवठा—बंद करणार आहे.

गणेशः—असला वेवकूफपणा जरा वाजूला ठेवायला का ? उद्यां तुम्ही असं-
हि आम्हांला सांगू लागाल की हा घिसाज्याचा पोर याच नाकतोड्या घोड्यावर बसून चंद्राला पकडण्याकरितां चंद्रलोकीं प्रयाण करणार आहे म्हणून !

१ ला उक्त० नाग०—ह्यांच्या कानटोप्यांचा हा प्रभाव आहे. आमचं म्हणणं ऐकून घेण्याचीहि यांची तयारी नाही, अर्थात् यांचा विनाशकाळच आला आहे म्हणायचा.

१ ला शिव० नाग०—असल्या विनाशकाळाचा आम्हीं नाश करूं.

३ रा उ० नाग०—हें बोलायला गोड आहे. पण यांतून तुमचा वचाव कोण करणार आहे ?

गणेशः—आमच्या देवाला—आमच्या मालिक वावांना—पाहिलं नाहीत आपण ? एका रूपानं ते मंदिरांत आहेत; आणि एका रूपानं मंदिराच्या बाहेर वावरताहेत !

३ रा उक्त० नाग०—एका, एका, ह्या कानटोपीवाल्यांची ही मुक्ताफलं ऐका ! सर्वस्व नाशापासून यांचं कोण रक्षण करूं शकणार ?

[उत्तरकूटाचे नागरिक बाहेर जातात, व धनंजय प्रवेश करितो.]

धनंजयः—पढतमूर्खानों ! काय ? बडबडत काय करीत होतां तुम्ही ? तुम्हांला मृत्यूच्या तडाक्यांतून वांचवायची काय माझ्या हातांतली गोष्ट आहे ? तर मग तुम्ही या पूर्वीच तीनदां मरून चुकलां आहांत !

गणेशः—उत्तरकूटचे लोकच म्हणत होते कीं विभूतीनं मुक्तधारेचा जलौघ थोपून धरला आहे.

धनंजयः—ते असं म्हणाले ना कीं त्यानं एक बंधारा घातला आहे म्हणून ?

गणेशः—होय बाबा !

धनं०—तर मग त्यांचं बोलणं तुम्हीं नीट लक्षपूर्वक ऐकलं नाहीत !

गणेशः—तें ऐकण्याच्या योग्यतेचं नाहीं !

धनं०—तर मग तुम्हीं सर्वांनीं आपले कान माझ्या एकट्याच्याच हवाली केले आहेत म्हणायचे ! तुमच्या सर्वां करितां ऐकायचं काम मीच करूं तर ?

३ रा शिव० नाग०—बाबा ! त्यांत ऐकण्याजोगं असं आहे तरी काय ?

धनं०—उच्छृंखल शक्ति-मग ती अंतर्गत असो अथवा बाहेरची असो-ती कक्षांत ठेवणं ही काय एक अगदीं यःकश्चित् गोष्ट आहे ?

गणेशः—ती तशी नसेल; पण ह्या अडविण्यासंबंधानं काय ?

धनंजयः—ती अगदीं स्वतंत्र गोष्ट आहे. भैरवनाथ यांत त्यांना कधीं यश देणार नाहीं. मला आतां जाऊन त्याच्या संबंधाचा पुरा तलास केला पाहिजे. हें जग ध्वनिपूर्ण-नादपूर्ण-आहे. त्याकडे कान न देणं म्हणजे मरणंच !

[धनंजय बाहेर जातो.

[शिवतराईचा दुसरा एक नागरिक येतो.]

४ था शिव० नाग०—विशान ! काय ? बातमी काय आहे ?

विशान—युवराजांना शिवतराईहून परत बोलिलेलं आहे म्हणे.

सर्वजण—अशक्य ! अशक्य गोष्ट !

विशान—पण असं झालं असल्यास तुम्ही काय करणार ?

सर्व—आम्ही त्यांना परत घेऊन जाणार.

विशान—तें कसं ?

सर्व—जबरदस्तीनं.

विश्वान—पण महाराज आहेत, त्यांचं काय ?

सर्व—त्यांची कोण खिजगणती करतो ?

[इतक्यांत रणजित व मंत्री येतात.]

रणजित—कोणाची खिजगणती करीत नाही ?

सर्व—(राजास) महाराजांचा विजय असो. महाराज चिरायु होवोत !

गणेश—महाराजांना आमची एक प्रार्थना आहे.

रणजित—काय आहे ती ?

सर्व—युवराजांवद्दल आमची मागणी आहे. ते आम्हां शिवतराईकरांनाच सर्वस्वी पाहिजेत.

रणजित—ठीक. तुमची मागणी अदबशीर आहे.

१ ला शिव० ना०—त्यांना आम्हां परत शिवतराईला घेऊन जाणार.

रणजित—आणि मग उजळ माथ्यानं सरकार देणं द्यायचं देखील विसरून जाणार, असंच ना ?

सर्व—पण आमची उपासमार.चालली आहे ना ?

रणजित—तुमचा पुढारी कुठें आहे ?

२ रा शिव० नाग०—(गणेशकडे वोट दाखवून) हे आमचे पुढारी गणेश.

रणजित—हे नव्हेत. ते बैरागी-महंत कुठें आहेत ?

गणेश—हे पहा आलेच ते.

[इतक्यांत धनंजय येतात.]

रणजित—(धनंजयास) तुम्हीं सर्व प्रजाजनाना चिथावून देऊन क्षुब्ध करून सोडलं आहे.

धनंजय—त्यांनाच काय ? मीहि क्षुब्ध झालों आहे.

(१४ वें) गान.

मज दावा हो दावा त्या वेड्याला ॥

जो भ्रमवी ह्या वेड्याला ॥ धृ० ॥

जो लावी मज भटकाया ॥

नच देई । मज विश्वांती ही कांहीं ॥

या आकाशीं काढुनि मोहन सूर ॥

गात असे । अद्भुत गान मधूर ॥

चाल—गेली ती गेली वेळा
वेड्याच्या पेशा खेळा
नच येइल घालूं मेळा

वाहुनि तो करित असे व्याकुळ मजला ॥

परि लागत नच हाताला ॥

वन, गिरि, मी फिरतों क्रंदित धुंडित त्याला ॥

परि त्याचा थांग न मजला ! ॥ १ ॥

॥ मज दावा हो, दावा ० ॥

रणजित—हैं शब्द-पांडित्य नको आहे मला तुमचं. मला एकच गोष्ट पाहिजे आहे. सरकार-सारा द्यायला तयार आहांत कां नाहीं तुम्ही ?

धनंजय—नाहीं महाराज, साफ नाहीं.

रणजित—तुम्ही उद्धट आहांत.

धनंजय—जें तुमचं नाहीं, तें मला साफ देतां येत नाहीं.

रणजित—माझं नाही ?

धनंजय—आम्हांला पुरून उरेल, त्यांतल्या कांहीं भागावर आपलं स्वामित्व आहे; पण आम्हांला पोट जाळायला लागणाऱ्या अन्नावर आपलं मुळीच स्वामित्व नाहीं.

रणजित—एकूण माझ्या प्रजाजनाना माझं देणं द्यायला तुम्ही हरकत करतां ?

धनंजय—होय. ते मित्रे असल्यामुळं सहज नमतात. पण मी त्यांना सांगतों कीं, “ ज्यानं तुम्हांला हा जन्म दिला, त्याच्याच करितां फक्त प्रसंगी आपले प्राणहि समर्पण करा. ”

रणजित—ह्या असल्या आश्वासनानं तुम्हीं त्यांचा भ्याडपणा नुसता दडपून ठेवतां, इतकंच. पण ह्या आश्वासनाच्या फुगरटीला बाहेरून थोडा दाब मिळण्याचा अवकाश, त्यांचा भ्याडपणा दुप्पट जोरानं फुटून बाहेर पडेल, आणि मग त्यांना कांहींच तरणोपाय उरणार नाहीं. तुमच्या दैवानं तुमच्या ललाट-फलकावर नुसत्या हालअपेष्टाच लिहिलेल्या मला दिसतात !

धनंजय—तो फलक तिथून काढून केव्हांच मी आपल्या हृदयांत ठेवला आहे. आणि तिथं—ज्याला हालअपेष्टा आणि यातना कांहीं करूं शकत नाहीत असा परमात्मा निवास करीत आहे.

रणजित—(शिवतराईच्या नागरिकांस) तुम्हीं आलांत तसे आपापल्या ठिकाणीं परत जा. हा वैरागी मात्र एकटा इथं राहील.

सर्वजण—छे ! आमचे प्राण गेले तरी ही गोष्ट होणार नाही !

धनंजय—

(१५ वें) गान.

॥ “ राहील ! ” अशीं मदोद्धत वचनें ॥

॥ काढितील उद्धत नृप निज वदनें ! ॥

॥ परि राह्याचें तेंची ‘ राहिल ’ अंतीं

॥ बळेंचि ‘ राहिल ’ सारें । हें तो केवळ भ्रांति ॥

राजा ! असं खेंचून धरल्यानं का कांहीं हातांत राहणार आहे ? अरे, जो सर्वस्व देऊन टाकतो, तोच तें खरं जतन करितो ! तूं लोभानं जें संपादूं इच्छितोस, तें सर्व चोरीचा माल असं समज. तें तुला देऊनच टाकावं लागेल.

(१६ वें) गान.

फिरेल जैशी तुझी लहर ।

गांजीव सत्ता करी कहर ॥

जा, कर आघातास प्रखर ॥

साहिल एकचि सर्व—सहंकर ॥

सह्याचि तितुकें; हें मनिं दड धर ॥

जिरेल लहर, मग उडेल कहर ! ॥

राजा, जवरदस्तीनें जिकलेल्या जगाला जेव्हां “ हें माझं जग आहे ” असं तूं म्हणतोस, तेव्हां तूं मोठी चुकी करितोस. पण जें तूं स्वतंत्र ठेवतोस, तेवढं मात्र तूं खरं जिकतोस. पण तेंच लोभानं तूं पकडूं लाग कीं तें निसटलंच तुझ्या हातून.

(१७ वें) गान.

॥ सकल नृप, स्वप्निं सदा भ्रमती ॥ धृ० ! ॥

॥ “ अखिल जगाप्रति नाचवितो अम्ही अंगुलिच्या वरतीं ! ” ॥

॥ अहंकार हा वृथाचि मिरावित्ती भूवरतीं नृपती ॥
 ॥ उघडति डोळे अकस्मात मग, घडुनि अतर्क्य कृति ॥
 ॥ फसतां या परि मूढापरि ते ओं करुनी बसती ! ॥

रणजित—सचिव ! ह्या बैराग्याला अटकेंत ठेवा.

मंत्री—महाराज ! (थकतो.)

रणजित—कां ? हा माझा हुकूम तुम्हांला रुचला नाही वाटत ?

मंत्री—शिक्षेचं भयंकर यंत्र या पूर्वीच तयार झालं आहे. त्यांच्या कुर-
 पणाला अशा रीतीने जोड देऊन आपण तें कमकुवत मात्र करून टाकीत
 आहांत !

शिव० नाग०—आम्ही अशी अटक करूं देणार नाही.

धनंजय—चला, मला सोडून इथून चालते व्हा. जा, जा मुकाट्यानं इथून.

१ ला शिव० नाग०—मालिक बाबा ! आमचे युवराजहि आम्हांला
 अंतरले हो ! हें कळलं नाही कां आपल्याला अजून ?

२ रा शिव० नाग०—तुम्ही दोघांही जर आम्हांला अंतरलांत तर आमचं
 बलसंवर्धन करणार कोण आहे ?

धनंजय—तर मग एकूण मी सर्वस्वी हरलेंच म्हणायचा ! आतां यापुढें
 विश्रांति घेणंच उत्तम.

सर्वजणः—असं कां म्हणतां, बाबा ?

धनंजय—मी तुम्हांला लामलों असं समजून तुम्ही आनंद मानतां; पण
 तुम्ही स्वताला मुक्तां याची तुम्हांला शुद्धि नाही ! ही हानी मी कशी भरून
 काढणार ? यामुळं मला मात्र चोरव्यासारखं होतं !

१ ला शिव० नाग०—असं म्हणूं नका, बाबा ! आम्ही तुमच्या इच्छे-
 नुसार वागूं.

धनंजय—तर मला इथं सोडून चालते व्हा पाहूं.

२ रा शिव० नाग०—पण आम्हांला असं दूर लोटून राहवेल कां तुम-
 च्यानं ? आम्हांवर तुमचं प्रेम नाही कां ?

धनंजय—तुम्हांवर प्रेम करून प्रेमानं तुमची गळचेपी करण्यापेक्षां,
 तुम्हांवर प्रेम करून तुम्हांला स्वतंत्र ठेवणं मी अधिक श्रेयस्कर समजतां.

म्हणून म्हणतो, जा. तुम्ही एकदम निघून जा. हा प्रकार नको. जा, एकदम निघून जा.

२ रा शिव० नाग०—ठीक आहे. जशी आज्ञा मालिक बाबांची. हे चाललो आम्ही. परंतु—

धनंजय—आतां परंतु विरंतु कांहीं नाही. आपल्या माना नीट ताठ ठेवून चालते व्हा.

सर्व—जशी बाबांची आज्ञा. हे आम्ही चाललो.

[ते हळू हळू जाऊं लागतात.]

धनंजयः—हें जाणं वाटतं ? चला. असे रेंगाळतां का ? चला. भराभर पावलं उचला.

गणेशः—जशी बाबांची इच्छा. पण आपल्याला हें ठाऊक असूं या कीं आमचे सर्व मनोदय आणि साऱ्या आशा. आपल्यावर अवलंबून आहेत.

[ते जातात.]

रणजितः—अहो, वैरागी ! काय ? विचार कसला चालला आहे तुमचा ? तुम्ही असे स्तब्ध ?

धनंजयः—राजा ! त्यांनीं मला फिकीरीत टाकलं आहे.

धनंजयः—कशामुळं ?

धनंजयः—अशामुळं कीं तुमचे शालक चंडपाल आपल्या प्रचंड सोटे-शाहीनं देखील जी गोष्ट करूं शकले नाहीत, ती गोष्ट मीच होऊन आपल्या हातानं घडवून आणली !

रणजितः—असं वाटण्याचं कारण ?

धनंजयः—एक वेळ मी आपल्या मनाशीच मांडे खात होतो कीं,—‘ प्रजा-जनांचे विचार आणि त्यांच्या आशा यांना मी खंबीरपणा आणीत आहे ! ’ पण आज त्यांच्यातील पाशववृत्तींनीं मला जाहीर केलं कीं, त्यांच्या विचारांना आणि आशांना मीच सर्वस्वी लुटून त्यांचा नायनाट केला आहे !

रणजितः—हें कशामुळं घडून आलं ? हें शक्य तरी कसे ?

धनंजयः—मी त्यांना जसजसं जास्त चेतवीत गेलों, तसतसे ते मनाचे डुबळे होत गेले. त्यांची मनाची खंबीरता वाढली नाही. लोकांना खवळून सैरा-

वैरा पळायला लावल्यानं त्यांच्यावरील ऋणांचा बोजा कांहीं कोणी हलका करूं शकत नाही.—प्रत्यक्ष परमेश्वराहूनहि मी मोठा आहे, असा ते मजवर विश्वास ठेवतात. आणि त्यांना असं वाटतं की त्यांना असणाऱ्या देवऋणांतून मुक्त करायला मीच समर्थ आहे. आणि म्हणून ते आपले स्वतःचे डोळे मिटून, असेल नसेल तेवढ्या सामर्थ्यानं मला येऊन विलगतात !

रणजितः—त्यांनीं तुम्हांलाच आपला देव असं मानलं आहे.

धनंजयः—आणि म्हणूनच ते माझ्या पर्यंत येऊनच थांबतात; आपल्या स्वऱ्या देवापर्यंत कधीं पोचतच नाहीत ! ज्यानं त्यांच्या अंतर्गामीं प्रकाश पाहून त्यांना मार्ग दाखविला असता, त्याला त्यांच्या दृष्टीपासून मी झांकून टाकलं आहे ! मी त्यांची केलेली उठावणी केवळ बहिर्मुख आहे !

रणजितः—ते आपल्या राजाचं देणू द्यायला येऊं लागले म्हणजे तुम्ही त्यांना अटकाव करितां; पण देवाला अर्पण करायचा भाग ते तुम्हांला अर्पण करायला आले म्हणजे त्याबद्दल तुमच्या मनाला खेद नाहीं होत ?

धनंजयः—अवश्य होतो. मी जमीनींत गाडला जाईन तर वरं असं मला वाटूं लागतं. आपला सर्व पूजासंभार माझ्यावर उधळून ते स्वतः मनानं दरिद्री आणि भुकेबंगाल होतात ! त्यांच्या या ऋणाचीं सगळी जबाबदारी अर्थात् माझ्यावर येऊन पडते. आणि तिच्यांतून निभावण्याचं माझ्यांत तर सामर्थ्य नाहीं.

रणजितः—तर मग यापुढं आपलं कर्तव्य काय आहे असं समजतां आपण ?

धनंजयः—त्यांच्यापासून दूर राहायचं हेंच. अशा प्रकारें त्यांच्या मनःस्वातंत्र्याच्या आड मीहि जर एक धरणच बांधलं असेल, तर भैरवनाथ मला आणि विभूतींना-दोघांनाहि-एकाचवेळीं आमच्या ह्या कृत्यांबद्दल आम्हांला जाव विचारतील, अशी मला भीति वाटते !

रणजितः—मग उशीर कां ! चला, उचला पाऊल. (उद्धवास) उद्धवा ! ह्या बैराग्याला माझ्या शिविरांत घेऊन जा आणि तिथंच त्याला कैद करून ठेवा.

धनंजयः—

(गान १८ वें.)

॥ तव शृंखला विफला ॥ त्या करितील विकल न मजला ॥
 ॥ तव दंड मत्तनुला, ॥ स्पर्शू न शके मम मर्मांला ॥
 ॥ ह्या मुक्तिच्या सनदा ॥ प्रभु देत स्वकर्रे भक्तांस सदा ॥
 ॥ वघ उघडुनि नयनां ॥ मम हृदयाप्रति प्रभु करि सदना ॥
 ॥ धरूं पाहतां मजला ॥ तूं पावशील फुकट श्रमाला ॥
 ॥ मम मार्ग कधीं कवणा ॥ नच दृश्य होय तो जननयना ॥
 ॥ मग रक्षका तुझिया ॥ पथ सांपडेल कैसा, राया ? ॥
 ॥ प्रभु-मंदिरीं शिरतां ॥ मग ये न कुणा कधि अनुसरतां ॥
 ॥ वघुं रोधितील द्वारे ॥ तरि जाण व्यर्थ, निर्धारें ॥
 ॥ दर दाविशी जरि तो ॥ मम प्राण जाण त्या न डरतो ! ॥

[उद्धव धनंजयांना राजशिविराकडे घेऊन जातो.]

रणजितः—सचिव ! तुम्हीं जा, आणि अटकेंत असलेल्या अभिजिताला भेटा आणि त्याला जर कांहीं पश्चात्ताप झाला असल्याचं तुम्हांला दिसून आलं तर—

मंत्रीः—महाराज, आपण स्वतःच तिथवर जाणं रास्त होणार नाहीं कां ?

रणजितः—नाहीं, नाहीं ! त्यानं स्वजनांच्या विरुद्धच द्रोह केला आहे. तो आपला अपराध कबूल करी पर्यंत, मी त्याचं मुखावलोकनहि करणार नाहीं ! मी आतां राजमहालाकडे जातो. तिथंच यापुढली खबर येऊं दे सगळी.

[राजा जातो. भैरवनाथाचे भक्त गीत गात येतात.]

[१९ वें गान.]

तिमिरें-हृद्विदारण, ज्वलदग्निनिदारण,
 मरु-स्मशान-संचर !
 शंकर, शंकर !

वज्रघोष-वाणी, रुद्र शूलपाणी,

मृत्यु-सिंधु-संतर !

शंकर, शंकर !

तिमिर-हृद्विदारण, ज्वलदग्निनिदारुण.

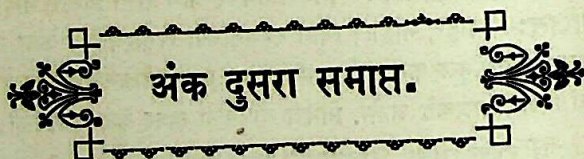
[प्रस्थान.]

[उद्धव परत येतो.]

उद्धवः—हा काय प्रकार? महाराज युवराजांची भेट न घेतांच कसे चालते झाले?

सचिवः—आपला निश्चय डळमळेल अशी त्यांना भीती पडली असावी. युवराजांची गांठ घ्यावी की न घ्यावी या बद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत द्वंद्व माजून राहिलं होतं, आणि त्या मुळंच बैराग्याशीं बोलणं वाढवून ते वेळ काढीत होते. तंबूत जावं, अथवा परस्परच चालतं व्हावं, याबद्दल त्यांचा कांहींच निश्चय होईना. मी जातो आणि युवराजांची तंबूत गांठ घेतो.

[दोघेहि बाहेर जातात.]

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—राजवाल्याच्या आसपासचा एक रस्ता.

[उत्तरकूटाचे कांहीं नागरिक येतात.]

१ ला नागरिक—आपण चिकाटीच धरली पाहिजे. चला, आपण महा-
राजांच्याकडेच जाऊं.

२ रा नाग०—फायदा काय होणार त्यानं ? युवराज म्हणजे महाराजांचे
कल्लेजे; त्यांचं हृदय-रत्न ! त्यांची खरी परीक्षा आपल्याला होणं महा दुर्घट.
आपण गेल्यानं ते रागावतील मात्र.

१ ला नाग०—रागावले म्हणून काय झालं ? आमचा मनोदय काय आहे
हें आपल्याला त्यांना कळविणं भाग आहे; मग त्याचा परिणाम कांहींहि होवो
पुढें. आम्हांवर प्रेम असल्याचं युवराजांनीं केवढं छत पसरून दिलं, आणि
त्याचा शेवट हा असा ! उत्तरकूटापेक्षां शिवतराईचं महत्त्व त्यांना जास्त वाटलं !

२ रा नाग०—हें असं जर घडून आलं, तर मग जगांत न्याय म्हणून
कांहीं उरलाच नाही म्हणायचा !

३ रा नाग०—केवळ बाह्यांगावर भुलून जाऊन एखाद्यावर विश्वास टाकणं
अनुचितच म्हणायचं.

१ ला नाग०—महाराज जर त्यांना शासन करित नसले, तर तें काम
आपणच उरकलं पाहिजे.

२ रा नाग०—तुम्हीं काय करणार ?

१ ला नाग०—त्यांना इथं क्षणभरहि ठरूं द्यायचं नाही; नंदीघाटाला
जायला त्यांनीं जो नवा रस्ता खुला केला आहे त्याच रस्त्यानं त्यांना मार्ग
सुधारायला लावायचं !

३ रा नाग०—छबुआ गांवचा तो मनुष्य सांगतो आहे कीं—“ युवराज,
आ घटकेला शिवतराईत नाहीत; ” आणि इथं राजवाल्यांतहि पण ते कुठं
दिसत नाहीत !

SRI JAGADGU U VISHWARADHYA

JNANA SIMHASAN JYOTI MANDIR

LIBRARY

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

Jangamwadi Math, VARANASI

१ ला नाग०—युवकून माझी अशी खात्री होते कीं आमचे महाराजच त्यांना आमच्यापासून छपवून ठेवीत असावेत !

३ रा नाग०—छपवून ? असं असेल तर राजवाड्याच्या भिंती फोडून, त्याला त्यांतून बाहेर खेचून काढूं !

१ ला नाग०—नाहीं तर राजवाडाच पेटवून देऊं.

[मंत्री व उद्धव असे दोघे प्र. करितात.]

१ ला नागरिक—(सचिवास) आमच्याशीं असा आंधळ्या कोशिविरीचा लपंडावीचा-खेळ खेळून चालणार नाही ! युवराजांना मुकाट्यानं बाहेर काढा !

मंत्री—त्यांना बाहेर काढणार मी कोण ?

२ रा नाग०—हें सगळं तुमच्या सल्ल्यानेच झालं असलं पाहिजे. पण मी तुम्हांला बजाऊन सांगतो कीं, हें कांहीं चालायचं नाही आमच्यापुढं ! तो जियं छपून बसला असेल तिथून, आम्हीं त्याला खेचून काढूं.

मंत्री—तर मग राजशासनाच्या दोऱ्या तुम्हीं आपल्या स्वतःच्याच हातीं घ्या, आणि मग राजांच्या बंदीतून युवराजांची मुक्तता करा.

३ रा नाग०—महाराजांच्या बंदीतून !

मंत्री—हो बंदीतूनच. कारण महाराजांनीं त्यांना कैदबंद केलं आहे.

सर्वजण—महाराज दीर्घायू होवोत ! उत्तरकूटाचा विजय असो !

२ रा नाग०—चला, आपण तुरुंगाकडेच जाऊं तर, आणि तिथं जाऊन—

मंत्री—काय करणार ?

२ रा नाग०—विभूतीनं आपल्या गळ्यांतून काढून टाकलेल्या फुलमाळांची फुलं काढून टाकूं आणि त्यांतलीं तांत युवराजांच्या गळ्याभोंवतीं चढवूं.

मंत्री—नंदीदुर्गाचा विघ्नसं केला म्हणून युवराज अपराधी आहेत असंच कीं नाहीं तुमचं म्हणणं ? पण तुम्हींच जेव्हां राज्यांतले कायदे मोडूं पाहतां, तेव्हां त्यांत कांहीं गुन्हा होतो आहे असं तुम्हांला वाटत नाहीं कां ?

२ रा नाग०—ती अगदीं स्वतंत्र गोष्ट आहे.

३ रा नाग०—हो ! आम्हीं कायदेभंग केला म्हणून काय झालं ?

मंत्री—तुमच्या पायाखालीं असणाऱ्या मायभूमीवर तुमचं प्रेम नाहीं म्हणून, वाटल्यास—तुम्हांला अंतरिक्षांत देखील उड्डाण करितां येईल. पण शेवटीं तें अंतरिक्षहि तुम्हांला आवडणार नाहीं, ही देखील खात्री असूं द्या.

३ नाग०—तर मग चला, आपण राजवाड्याच्या दरवाजापुढें जाऊन उभे राहूं आणि तिथं--“ महाराज चिरायू होवोत ! ” असं म्हणून एकच गिल्ला करूं.

१ ला नाग०—तें तिकडें पहा ! सूर्य अस्ताला जाऊन, आकाश काळं निळं होऊं लागलं, तरी पण विभूतींच्या प्रचंड यंत्राचा तो सांगाडा अद्याप चमकत आहे. दारू पिऊन मत्त झाल्यानं चढणारी लालीच जशी कांहीं त्याच्यावर पसरली आहे !

२ रा नाग०—आणि दिनावसानाच्या बुडत्या प्रकाशाचे अंतिम किरण त्या त्रिशूलाच्या टोंकावर लटकून राहिले आहेत. तें अशा प्रकारचं दिसतं कीं--
छेः त्याचं हुबेहुब वर्णन करणं, साधत नाहीं मला.

[उत्तरकूटाचे नागरिक बाहेर जातात.]

मंत्री—महाराजांनीं युवराजांना आपल्या स्वतःच्याच छावणींत कां कैद करून ठेवलं ह्याचं कारण माझ्या आतां लक्षांत येतं.

उद्धव—काय कारण ?

मंत्री—दुसरं काय कारण असणार ? आपल्या प्रजाजनांच्या रोषापासून लांचा बचाव करण्याकरितां. पण एकंदरीत लक्षण कांहीं नीट दिसत नाहीं. प्रत्येक निमिषाला लोकांत तूर्त खळबळ जास्त उग्रस्वरूप धारण करीत आहे !

[इतक्यांत राजकुमार संजय येतो.]

संजय—महाराजांच्या पुढें वाजवीपेक्षां जास्त उत्सुकता दाखविण्याची माझी छातीच होत नाहीं. कारण तसं केल्यानं ते जास्तच हेका घरून बसायचे !

मंत्री—कुमार ! तुम्हीं शांतच रहा. अगोदरच पुष्कळशी गुंतागुंत झाली आहे, त्यांत तुम्हीं आणखी भर नका टाकूं.

संजय—मी प्रजाजनांशीं बोलायला गेलों. कारण मला ठाऊक होतं कीं त्यांचं युवराजांवर आपल्या जिवापलीकडचं प्रेम आहे. आणि त्यांना कैदबंद केलेलं त्यांना खपणार नाहीं. पण नंदीघाटाचा नवा रस्ता युवराजांनीं खुला केल्याचं ऐकून ते क्रुद्ध होऊन क्रोधाच्या ज्वाला बाहेर टाकीत असल्याचं माझ्या प्रत्ययाला आलं !

मंत्री—तर मग आतां तुम्हांला हें समजलं पाहिजे कीं यापुढें युवराजांची सुरक्षितता त्यांना कैदेत ठेवण्यांतच आहे.

संजय—माझ्या बाळपणापासून मी त्यांच्या पावलांवर पाऊल ठेवून त्यांच्या मागोमाग गेलों आहे. तेव्हां आतांही पण मला त्यांच्याच वरोवर तुरुंगांत जाऊं दे.

मंत्री—अशानं तुमचं काय हित साधणार ?

संजय—एकेकटा मनुष्य म्हणजे केवळ पूर्ण मनुष्य आहे. दुसऱ्या कुणाशी तरी त्याचा एकजीव होऊन गेला म्हणजेच तो पुरा मनुष्य होतो. मी पुरा व्हायला युवराजांचा आणि माझा एकजीव झाला पाहिजे.

मंत्री—पण जिथं खरा एकजीव झालेला असतो, तिथं केवळ वाहेरच्या भेटीची अवश्यकताच उरत नाही. समुद्रांतील पाणी आणि आकाशांतील मेघ—या दोघांच्यामध्ये जरी जमीन अस्मानाचं अंतर असलं, तरी ते वस्तुतः एकच आहेत. युवराज इथं नसले म्हणून काय झालं ? त्यांनीं तुमच्या द्वारानेंच आपलं युवराजपण प्रकट करावं.

संजय—हे शब्द तुमचे स्वतःचे आहेत असं नाही वाटत मला. हे युवराजांच्याच शब्दांसारखे लागतात माझ्या कानाला.

मंत्री—ह्या ठिकाणचं सारं वातावरण त्यांच्याच शब्दांनीं कोंदून गेलं आहे. आम्हीं त्यांच्याच शब्दांचा उपयोग करितों, तरी सुद्धा हे शब्द त्यांचे आहेत ही गोष्ट विसरून जातों.

संजय—ह्या गोष्टीची मला तुम्हीं आठवण करून दिलीत, हें फार चांगलं केलंत आपण. तर यापुढें युवराजांच्यापासून लांब राहूनच मी त्यांची सेवा करीन. आतां मला तडक महाराजांच्याकडे गेलं पाहिजे.

मंत्री—तें कशाला ?

संजय—शिवतराईच्या सुभेदारीवर मला नेमण्याविषयी मी महाराजांना विनंति करावी म्हणतों.

मंत्री—पण सध्याची वेळ मोठी विकट आहे.

संजय—ती तशी आहे म्हणूनच अत्युत्तम वेळ आहे असं मी समजतों.
[ते जातात.

[राजाचे चुलते विश्वजित् प्रवेश करितात. व एकीकडे उद्धव उभा असतो.]

विश्वजितः—कोण आहे तिथं ? कोण,—उद्धव ?

उद्धवः—होय महाराज, मीच तो.

विश्वजितः—काळोख पडण्याचीच मी वाट पहात होतो. माझं पत्र मिळालं तुला ?

उद्धवः—हो, मिळालं.

विश्वजितः—मी सांगितल्यावरहुकूम केलंस ?

उद्धवः—तें थोडक्याच वेळांत आपल्याला कळून येईल. परंतु —

विश्व०—तूं आपल्या मनांत बिलकूल धाकधुक बाळगूं नकोस. महाराज लाला मुक्त करायला कांहीं तयार नाहीत; पण त्यांना कळूं न देतां,—अगदी आकस्मिकपणें—जर कोणी युवराजांची सुटका केली, तर महाराजांची ती एक मोठीच सोडवणूक होईल.

उद्धवः—पण हें करणाऱ्याला ते कांहीं कधी क्षमा नाहीं करायचे.

विश्व०—माझ्या शिवंदीतले शिपाई तुला आंणि तुझ्या पाहरेकऱ्यांना बंदिवान करितील. या वद्दलची सारी जबाबदारी माझ्यावर.

[वाहेरून “ आग ! आग ! ” असे शब्द ऐकूं येतात.

उद्धवः—एका ! एका ! पहारेकऱ्यांच्या खोली जवळच्या—स्वयंपाक घराच्या तंबूला त्यानीं आग लावली. धनंजयांना आणि युवराजांना मुक्त करायला, मला हीच संधी आहे.

[तो जातो, व कांहीं वेळानें अभिजित् येतो.]

अभिजितः—(विश्वजितास) तुम्हीं का इथं ?

विश्व०—मी तुला कैद करण्याकरितां इथं आलों आहे. तुला मोहनगडाला आलं पाहिजे.

अभिजितः—आज मला कैदेत ठेवण्याचं सामर्थ्य कशांतहि नाही,—कोणाच्या रागांत नाही अथवा लोभांतहि नाही. तुम्हांला असं वाटत असेल की ह्या तंबूला आग लावण्यांत तुमचा हात आहे. पण वास्तविक पाहतां तशी गोष्ट नाही ! हा अग्निरथ माझीच केव्हांपासून वाट पहात बसला होता ! त्यानं बंदिवासांत राहण्याची मला सवडच दिली नाही.

विश्व०—वेटा, असं का म्हणतोस ? काय, तुला असं कोणचं कार्य करा-यचं आहे ?

अभिजितः—प्रथमतः मला माझ्या जन्मदात्रीचं ऋण फेडणं भाग आहे.

ह्या मुक्तधारेन आपल्या प्रवाहानं मला बाळपणा पासून पोसलं आहे; ती मला मातृस्थानी आहे. तिची मला अगोदर मुक्तता केली पाहिजे.

विश्वजितः—हें करायला अद्याप हवा तेवढा वेळ आहे; हें आजच केलं पाहिजे असं काय आहे ?

अजिजितः—माझी समज अशी आहे कीं, ती वेळ आतांच आली आहे ! आणि अशी वेळ पुन्हा केव्हां येईल कीं नाहीं हें कोण सांगूं शकेल ?

विश्वजितः—तर मग आम्हांहि तुला येऊन मिळतो.

अभिजितः—छत्, तसं नको. ही शिकार माझी आहे. तुम्हांला आज-पर्यंत हिचा गंधहि नव्हता.

विश्वजितः—शिवतराईचे लोक-ज्यांचं तुझ्यावर अत्यंत प्रेम आहे--आणि जे तुझ्या कामांत तुला साह्य करायची अगदीं उत्सुकतेनें वाट पहात आहेत, त्यांना देखील कां तर मग तूं आपल्या मदतीला घेणार नाहीस ?

अभिजितः—मला आलेला संदेश जर त्यांनाहि आला असता, तर ते माझी वाट पहात कधींच बसले नसते. मी त्यांना हाक मारली तर त्याचा परिणाम एवढाच होईल कीं त्यांची व्यर्थ दिशाभूल होऊन, ते भलत्याच मार्गाचा अवलंब करतील !

विश्वजितः—ब्रेटा. जास्त काळोख पडत चालला.

अभिजितः—ज्या दिशेनं मला हा संदेश-ही हाक-आली आहे, त्याच दिशेनं प्रकाशहि पण येत आहे.

विश्वजितः—तुझ्या मार्गावरून तुला परावृत्त करण्याचं सामर्थ्य माझ्यांत नाही. तूं घनदाट काळोखांत उडी मारीत आहेस हें जरी मी पहात आहे, तरी देखील त्यांतून देवच तुला मार्ग दाखवील अशी माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. तुला आतां त्याच्याच हातीं सोंपविणं मला प्राप्त आहे. पण आशेचा एकच शब्द तुझ्या तोंडून मला ऐकूं दे एवढंच मला सांग, कीं आपल्या गांठी पुन्हा पडतील.

अभिजितः—आपला कधीहि वियोग होणार नाही, ह्या गोष्टीची तुम्हीं सदोदित आपल्या मनाशी खुणगांठ घालून ठेवा.

[ते निरनिराळ्या दिशेनें जातात.]

[धनंजय प्रवेश करितात.]

धनंजयः—

[२० वें गान.]

॥ हे अग्ने ! तूं सुहृत्, बंधु, गणगोत ॥
 ॥ अग्निह गाऊं तुझें शुभ जय-गीत ॥ धृ० ॥
 ॥ शृंगला भंग करणारी
 ॥ आरक्त, अरुण, भयकारी
 ॥ अशि मूर्ती देखिलि नव्हती
 ॥ अनला ! तव आजवरी ती ॥ १ ॥ हे अग्ने०
 ॥ आकाशीं उभवुनि हस्ता
 ॥ मत्तापरि गाउनि गीता
 ॥ आनंदमयी, अभया, नृत्ता
 ॥ वरिशी त्या वर्णू येना ॥ २ ॥ हे अग्ने !०
 ॥ भूवरचा दिन शेवटचा
 ॥ दिन तोच अवसानाचा
 ॥ त्या दिनींच अर्गल तो ही
 ॥ सहजाचि सरेल मागें पाही ॥ ३ ॥ हे अग्ने०
 ॥ त्या दिनींच कर-पद-बंध
 ॥ जातील जळून संबंध
 ॥ त्या दिनींच मत्तनु सारी
 ॥ घुसेल तुझिया तनुमाझारीं ॥ ४ ॥ हे०
 ॥ मग उन्नत होउनी मीही
 ॥ रंगेन नाच-नाचुन पाही
 ॥ मग मिटेल सकलहि दाह
 ॥ बंधासह तव ज्योतींत ॥ ५ ॥
 ॥ हे अग्ने ! तूं सुहृत्, बंधु, गणगोत ॥
 ॥ अग्निह गाऊं तुझें शुभ जय-गीत ॥ ५ ॥

प्रवेश दुसरा.

[बटू प्रवेश करितो.]

बटू:—बाबा ! दिवस गेला आणि काळोख पडला !

धनंजय:—वेटा, आंतल्या प्रकाशावर अवलंबून न राहतां, बाहेरच्या प्रकाशावरच अवलंबून राहण्याची आपल्याला संवय झाल्यामुळे, काळोख पडला की आपण आंधळे होऊन जातो.

बटू:—भैरवनाथांच्या तांडव--चृत्याला आजपासून सुरवात होईल असा माझा कयास होता. पण काय हो, त्या मांत्रिक,--नव्हे यांत्रिक--विभूतीनं त्या यंत्राच्या योगानं भैरवनाथांचे देखील हातपाय जखडून टाकले की काय ?

धनंजय:—भैरवनाथांचं चृत्य केव्हां सुरू होईल तें दिसणार देखील नाही. तें जेव्हां संपेल तेव्हांच तें झाल्याचं प्रत्ययाला येईल !

बटू:—बाबा ! आम्हांला भय वाटतं. आमच्यांत थोडा आत्मविश्वास उत्पन्न होईल असं करा भैरवनाथ ! तुमचं स्थान जागृत आहेना ? जागे व्हा ! जागे-व्हा ! प्रकाश नाहीसा झाला ! रस्त्यांत काळोख पसरला ! सर्वत्र काळोखच--काळोख ! काय ? आम्हांला प्रत्युत्तरहि मिळत नाही ! हे जगजेत्या ! हे यच्चावत् जेत्यांच्या जेत्या ! यापेक्षांहि जास्त भीतिप्रद अशा कशानं तरी आमची ही प्रस्तुतची भीति नाहीशी कर ! भैरवनाथ ! भैरवनाथ ! उठा, उठा ! जागे व्हा ! जागे व्हा !

[तो जातो.]

[उत्तरकूटाचे नागरिक येतात.]

१ ला नागरिक:—तें झूट होतं ! ते तुरुंगांत नाहीत ! त्यांनी त्याला खास कुठंतरी दडविला आहे !

२ रा नाग०—ते त्याला कसे छपवून ठेवतात तेंच पाहूं आतां आपण.

धनंजय:—छत्. त्याला ते कधीच लपवूं शकणार नाहीत. भिंती कोसळून पडतील. दरवाज्याच्या चिरफळ्या उडतील. गडद अंधेरी कोन्याकोपन्यांत धसकून प्रकाश घुसेल, आणि सर्व प्रकार उघडकीला येईल !

३ रा नाग०—हा कोण ? ह्यानं मला असा कांहीं जोराचा धक्का दिला की—

३ रा नाग०—आतां सर्व ठीक आहे ! आपल्याला कोणाचा तैरी बळी हा घेतलाच पाहिजे ! मग हा वैरागी असला तरी देखील आपल्याला चालेल ! पकडा त्याला !

धनंजयः—ज्यानं आपल्या स्वतःचा शाश्वतचाच परित्याग केलेला आहे त्याला पकडून उपयोग काय ?

१ ला नाग०—हा तुमचा साधूपणा वाजूला ठेवा ! आम्हीं कांहीं तुमचे अनुयायी, चेले, अथवा भगत नाहीं आहोंत.

धनंजयः—तुम्हीं भाग्यवान आहांत ! मला असे कांहीं दरिद्री हतभागी मळक आहेत की जे आपल्या गुरुच्या मागोमाग जाऊन देखील अखेर त्याला गमाऊन वसले आहेत !

१ ला नाग०—कोण त्यांचा गुरु ?

धनंजयः—ज्याच्या हातून त्यांनीं सोटे खाळे—तोच त्यांचा गुरु.

१ ला नाग०—तर मग आम्ही आमचा गुरूपणा तुमच्यावरच सुरू केला,—तर कसं काय ?

धनंजयः—राजी आहे मी याला. बाबांनो ! पाहूं दे मला माझा धडा पाठ करितां येतो कीं नाहीं तें. होऊं दे, परीक्षाच होऊं दे तर आतां.

२ नाग०—आमच्या युवराजांशीं तुम्हीं कांहीं चलाखी करीत असल्याचा आम्हांला संशय आहे.

धनंजयः—तुमचे युवराजच माझ्यापेक्षां अधिक चलाख आहेत. तेच माझ्याशीं चलाखी करीत आहेत.

२ नाग०—ओहो ! आतां लक्षांत आलं ! ह्या बोलण्यांत वराच अर्थ आहे. तर मग दोघांचेहि कांहीं फंदफितूर चालूं आहेत ?

१ ला नाग०—नाहीतर अशा रात्रीचे हे कां असे भटकते ? युवराजांना शिवतराईला घेऊन जाण्याचा यांचा डाव दिसतो. तर यांनाच बांधून इथं बांधून ठेऊं; आणि युवराजांचा पत्ता लागला म्हणजे मगच ह्यांचा जाव घेऊं. भरे कुंदन ! बांध ह्यांना. तुझ्या जवळ रशी आहेच.

कुंदनः—ही घ्या रशी, आणि तुम्हींच बांधा यांना.

२ रा नाग०—हे तुम्हीं उत्तरकूटचे मर्द ! दे, ती दोरी माझ्या हातांत दे. (धनंजयास बांधू लागतो.) काय ? आतां गुरुजींचं काय म्हणणं आहे :

धनंजयः—हैं बंधन चांगलं घट करकचून बसलं आहे. हैं कांहीं आतां सहजासहजी ढिलं पडणार नाहीं.

[भैरवभक्त प्रवेश करितात.]

(२१ वें भैरव-गीत.)

तिमिर-हृद्धिदारण

ज्वलदग्नि-निदारुण,

मरु-स्मशान-संचर,

शंकर ! शंकर ! ।

वज्रघोष-चाणी

रुद्र, शूलनाणी,

मृत्यु-सिंधु-संतर

शंकर ! शंकर ! ॥

[प्रस्थान.]

कुंदनः—तिकडं पहा ! त्या-त्यांच्याकडे पहा ! ही गो-धूळ, आणि हा संध्याकालचा कालोख-यामुळें हैं यंत्र अधिकाधिक कालं कभिन्न दिसत आहे।

१ ला नाग०—दिवसा-सूर्यप्रकाशालाहि मागं टाकण्याचा याचा प्रयत्न होता; आणि आतां ' कालेपणांत अधिक कोण, ' म्हणून प्रत्यक्ष राक्षसीच हैं यंत्र स्पर्धा करित आहे ! हैं एखाद्या पिशाच्या सारखंच भासतं !

कुंदन०—विभूतीनं ही आपली कीर्ती अशा प्रकारानं कां निर्माण केली ह्याचा मला बरोबर समज पडत नाहीं. नगरांत आम्हीं कुठेहि जरी उभें असलों तरी हैं कांहीं आम्हांला दिसत नाहीं असं होत नाहीं. आकाश दुमंगून टाकणाऱ्या कर्कश आरोळी सारखं आहे हैं.

[४ था नागरिक येतो.]

४ था नाग०—महाराजांचे चुलते-आमच्या युवराजांना-तुरुंगावर असलेल्या त्यांच्या पाहरेकऱ्यांसह जबरदस्तीनं धरून घेऊन गेले.

२ रा नाग०—आतां याचा खुलासा झाला ! एकून या करितांच ह्या बरो-ग्याची स्वारी इथं घुटमळत होती. ह्याला इथं रस्त्यावरच-असा डांबलेला पडें दे. चल, आपण इतक्यांत जाऊन खरा प्रकार काय आहे तो प्रत्यक्ष पाहून येऊं.

[प्रस्थान.]

धनंजयः—

(२२ वें गान.)

निबद्ध केलें जरि करकचुनी ।

काय पूर्ण तें हृदयेप्सित होतें ? ॥

विकट हें दिसतें, मन्मनी ! ॥ धृ० ॥

काय अशानें सदा सुर-धरी ।

वीण्याची तव तार गुणकरी ।

निस्वन देइल कां ती त्यजुनी ! ॥ १ ॥ निबद्ध० ॥

मूकचि होउनि जरि तव वीणा ।

झंकारुनि नच घेइल ताना ।

हारचि तव ती मी गणीं ॥ २ ॥ निबद्ध० ॥

स्पर्शति तव कर जरि बंधा ह्या ।

बंधन-कार्यहि तरि हो वाया ।

काळची टाकित हें योजुनी ॥ ३ ॥ निबद्ध० ॥

कर-स्पर्श जरि नच तव लाभे ।

धूलिमधें त्वां पडुनि रहावें ।

सततची लज्जित होउनी ! ॥ ४ ॥ निबद्ध० ॥

[नागरिक बोलत प्रवेश करितात.]

१ ला नागरिकः—याचा काय अर्थ ? यावरून काय होतं ?

३ रा नाग०—ह्यावरून हें स्पष्ट होतं कीं त्याच्या शरीरांत उत्तरकूशाचें रक्त खेळत आहे. मला वाटतं कीं महाराजांच्याकडून--युवराजांना ज्या प्रकारचें कडक शासन मिळायला पाहिजे तसं मिळायचें नाहीं, हें जाणूनच विश्वजि- तांनी त्याला पकडून नेलं असलं पाहिजे.

१ ला नाग०—ही अधिकाराच्या बाहेरची अंमल बजावणी आहे असं नाही. तुम्हांला वाटत ? विचार करून पहा नीट. आमच्या युवराजांना शिक्षा करण्याचा अधिकार आमचा आहे. त्या अधिकाराचें हें अतिक्रमण नव्हे का ?

२ रा नाग०—दोस्त हो ! या बाबतीत आतां उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे,—
तो मी सांगायलाच पाहिजे असं नाही; माझा आशय तुम्हीं जाणतांच आहां—

१ ला नाग०—हो, हो. विश्वजितांच्या राज्यांत असणाऱ्या सोन्याच्या खाणी—

३ रा नाग०—या शिवाय मला अत्यंत विश्वसनीय अशी जी माहिती लागली आहे तिच्यावरून असं कळतं की त्यांचं गोधन पन्नास हजारां पेशां कांहीं कमी नाही. तेव्हां तें झाडून सारं—प्रत्येक जनावराची गणती आणि नोंद करून—आपल्या ताब्यांत घेतलं पाहिजे ! कारण हें त्यांचं वर्तन अगदीं असह्य आहे !

४ था नाग०—शिवाय दुसरी गोष्ट अशी की, केशर उत्पन्न होणाऱ्या त्यांच्या मळ्याचं वार्षिक उत्पन्न कमीत कमी—

३ रा नाग०—हो ! हो ! तें त्यांच्या संस्थानाकडून त्यांच्यावर कांहीं तरी टापर ठेवून हिसकूनच घेतलं पाहिजे ! विश्वजितांनीं असा उपमर्द करणं म्हणजे काय ? हो, पण आतां ह्या बैराग्याची कशी काय वाट लावायची ?

१ ला नाग०—तो पडला आहे तिथंच पडूं दे त्याला. चला, आपण जाऊं.

[प्रस्थान.]

धनंजयः—

(२३ वें गान.)

मंदधे ! जडा ! तयास तेथ डांभतां । होत हास्यता—
तुझीच ती । दिसून येत, हीन पात्रता ! ॥ धृ० ॥

चतुर नर मूल्य झणिं करुनि, घे तया उचलोनी ॥
अभिनवीन रत्ना बघ निरखुनी स्वकीय नयना उघडोनी ॥ १ ॥
॥ मंदधे ! जडा ! ० ॥

जरि रत्न रुळे हें धूलिमधें तरि व्यर्थ पहा ॥
तें माला-विरचन मणिगण-ग्रंथन शोका कारण होइ पहा ॥ २ ॥
॥ मंदधे ! जडा ! ० ॥

हंसहंसुनि जयाप्रति अति अवगणिलें आवडिनें ॥
अधि-अधिक आदरा जन देति तथा अवलोका हें निज नयनें ॥ ३ ॥
॥ मंदधे ! जडा ! ॥

छळ छळुनि जयाप्रति दिधली क्षततति, हानिकरा ॥
कशि सहतिल सज्जन खलकृति भीषण हें मर्नि आणुनि वाग जरा ॥ ४ ॥
॥ मंदधे ! जडा ! ॥

[कुंदन पुन्हा प्रवेश करितो.]

कुंदनः—मालिक, ठाकुर बाबा ! तुमची हीं बंधनें मला खुली करूं या.—
पण हा माझा अपराध नाहीना होत ? तुम्हीं इथून निसटून पळून जा. कुणाला
ठाकक,—आज रात्री—

धनंजयः—कुणाला ठाकक आज रात्रीच मला बोलावणं येईल, आणि
ह्याचकरितां मला पळून जातां येत नाही !

कुंदनः—कोणाचं बोलावणं ? आणि तें कुठं ?

धनंजयः—उत्सवाच्या शेवटीं.

कुंदनः—तुम्हीं शिवतराईकर असून इथं उत्तरकूटांत ?

धनंजयः—भैरवनाथाच्या उत्सवांत शिवतराईकरांची आरती अब्याप करा-
वयाची राहिली आहे.

[पडद्यांत.]

(गीत.)

॥ “ जागृत व्हा, भैरव ! जागृत. ” ॥

कुंदनः—आपल्याला तर इथं बरं वाटत नाही. हा मी चाललों.

[दोघेहि जातात.]

[उत्तरकूटाचे दोन राजदूत प्रवेश करितात.]

१ ला राजदूतः—आतां कोणच्या दिशेन जावं ? नवसानूचे धनगर
म्हणाले कीं, युवराज एकटेच मावळल्या दिशेकडे ह्या बाजूनं निघून गेले.

२ रा राजदूतः—महाराजांचा तर हुकूम आहे कीं युवराजांना ही आजची
रात्र उलटायच्या आंत शोधून काढलं पाहिजे.

१ ला राजदूतः—त्यांना मोहनगडावर घेऊन गेल्याचीहि एक बातमी आहे; पण त्या भ्रमिष्ठ-पागल झालेल्या अंबेच्या बोलण्यावरून तिनं युवराजानांच पाहिलं असावं असं दिसतं. आणि त्यावरून ते याच बाजूनं गेले असावेत, असाहि एक तर्क चालतो.

२ रा राजदूतः—पण ह्या अशा कर्दन काळोखांतून एकटेच ते कुठें गेले असतील याचा मला तर कांहींच उमज पडत नाही.

१ ला राजदूतः—उजेडाशिवाय आपल्याला तर एक पाऊलहि पुढें टाकतां येत नाही. कोतवालांकडून मी एक वृत्ती तरी घेऊन येतो.

२ रा राजदूतः—चल, मीहि येतो.

[दोघेहि जातात.]

प्रवेश तिसरा.

[हुब्बा नांवाचा एक प्रवासी मोठ्याने हांका मारीत येतो.]

हुब्बाः—बुधन ! बुधन ! संभू ! संभू ! अरे ए बुधन—एऽऽबुधऽऽन ! संभू—एऽऽसंभूऽऽऊ ! काय कहार तरी ! ह्यांनीं मला पुढें व्हायला सांगितलं; आणि म्हणाले ‘आम्हीं मधल्या रस्त्यानें येऊन तुला गांठतोच;’ पण कोणाचाच अजून कसा कांहीं ठिकाणा नाही ! (वर पाहून) काळ्याकुट लोखंडाचं राक्षसवजा हें अजून प्रकरण काय दिसतं इथं ? हें दांत विचकून आणि जबडा वांसून असं भेवडावतं कां मला ! छेः मला तर भीतीनं कांपरंच भरूं लागलं !—

[दुसरा निमकू नांवाचा प्रवासी येतो.]

कोण आहे तो ? कां—उत्तर कां देत नाही ? कोण, बुधन ?

निमकूः—नै ! निमकू—एक पंत्या इकनारा—कुंभार है. मी कुंभार. आज राजनगरीमंदी समया रातभर लई मोटा उच्छाव व्हायचा है ना. तवा पंत्या इकायला मी भाईर पडलों या. तुमी कौन हैसा !

हुब्बा:—मी हुब्बा. मी एका फिरत्या नाटक मंडळीत असतो. आमच्या मंडळीतले लोक कोणी तुला वाटेंत भेटले कांरे? आणि त्यांचा म्होरक्या—सूत्रधार—तो अंदू?

निमकू:—लोकांचं घोळकचं घोळकं हकड येतंहेतां. त्येंच्या मदून मी अक्शी तुमच्याच लोकासनीं कसं वळकनार?

हुब्बा:—अरे, पण आमचा अंदू हा एकटाच पुरा मनुष्य आहे. त्याला गदीतून हुडकून काढायला तुला कांहीं चष्माविष्मा लावण्याची जरूरी नाही पहायची. तो कांहीं नुसता अपूर्णक नाही; चांगला पूर्णक आहे! ओ:हो! तुझ्या ह्या पाटीत कितीतरी पणत्या आहेत रे पण! यांतून मला देशील कां एखादी? घरांतच वसून राहणाऱ्या लोकांपेक्षां, जे घराच्या बाहेर पडून रस्त्यांत वावरत आहेत त्यांनाच ह्या तुझ्या पंत्यांची फार जरूरी आहे, नव्हे? मग देतोस कां मला एक?

निमकू:—व्हय—व्हय, दीन. पन बाल काय येका पंतीचं?

हुब्बा:—अरे इथं द्यायला माझ्या जवळ कांहीं असलं तर द्यायची गोष्ट ना? छे: तुझ्याजवळ गोड शद्द बोलून तूं द्यायचा नाहीस; मोठ्या दणक्या आवाजांत—तुझ्यावर हुकूमच सोडला पाहिजे!

निमकू:—तुमीं तर लई गमती आणि इनौदी गडी दिसता राव! [जातो.]

हुब्बा:—ह्याच्याकडून आपल्याला पंती कांहीं काढतां आली नाही! पण मी गमती आणि विनोदी गडी असल्याचं न सांगतां यानं होऊन मान्य केलंन! हें काय थोडं झालं! गमती आणि विनोदी मनुष्यांमध्ये अशी कांहीं अज्जब छबी असते कीं अंधेरांत देखील ते आपला प्रभाव दाखवूं शकतात! (एकल्या-छबी असते कीं अंधेरांत देखील ते आपला प्रभाव दाखवूं शकतात! (एकल्या-सारखें करून) पण हा कर्कश आणि चिरचिर आवाज कोणत्या किड्यांचा बरं? आकाशाच्या आंतड्यांत सुया टांचण्या टोंचल्याचा आवाज ऐकूं यावा तसा ऐकूं येतो आहे हा. त्या पणत्या—विच्या कुंभारा पुढं आपल्या विनोदाचं प्रदर्शन करण्यापेक्षां, माझ्या मनगटांच्या जोराचं प्रदर्शन केलं असतं तर बरं होतं!

[इतक्यांत कामकऱ्यांची भरती करणारा, कंकर नांवाचा एक मनुष्य येतो.]

कंकर:—उठा! उठा!

हुब्बा:—हैं काय, हा काय प्रकार ? अरे, अशा रीतीनं दरडावून भिवितोस कां तूं मला ?

कंकर:—चल, कूच करायला एकदम तयार हो !

हुब्बा:—दोस्त ! मी त्याच विचारांत होतो. एकटाच पुढं आल्यानं मनुष्य कसा पस्तावतो, हाच धडा शिकून मी पचनीं पाडीत होतो.

कंकर:—तुझे सगळे साथीदार तयार आहेत. तूच एकटा कुठं कमी होतास !

हुब्बा:—काय, म्हणतां काय तुम्ही ? ज्या शब्दांचा स्पष्ट असा काहीच अर्थ होत नाही, असल्या शब्दांचा अर्थ काढायला आम्ही तिन-मोहानचे रहिवासी-बेवाकबगार असल्याचं सर्वत्र महशूर आहे. माझे साथीदार तयार आहेत, असं जें तुम्हीं म्हणालांत-त्याचा अर्थ काय ?

कंकर:—याचा अर्थ ? आम्ही छबुआ गांवचे लोक, शब्दांनी आपल्या म्हणण्याचा अर्थ ठसवून देण्यापेक्षा, तो दुसऱ्याच मार्गांनी पटवून देण्यांत फार उत्तम वाकबगार आहोत, समजलास ? हेंच त्याचं प्रत्यंतर (त्याला धक्का मारून ठोंसा लगावतो) समजला-आतां समजला माझ्या म्हणण्याचा अर्थ ?

हुब्बा:—अरे बापरे ! हो, आतां समजलों. माझी इच्छा असो अगर नसो, कूच करायला मी एकदम तयार झालं पाहिजे, असाच ना आपला अर्थ ? मात्र पुन्हा आपला अर्थ विशद करून सांगतांना-कृपा करून-जरा मवाळ व्हा. कारण तुमच्या पहिल्या गुद्यानं माझी पाठ आणि माझं डोकं वरंचसं साफ केलं आहे !

कंकर:—तुला आतांच्या आतां शिवतराईला गेलं पाहिजे.

हुब्बा:—शिवतराईला ? आणि या अशा काळोख्या अपरात्रीचं ? तिथं कोणच्या नाटकाचा प्रयोग करायचं ठरलं आहे ?

कंकर:—नाटकाचा प्रयोग ? “ नंदि-दुर्गा-पुनरुद्धार ! ” अथवा नंदी घाटावरील पाडलेल्या तटाची पुन्हा उभारणी !

हुब्बा:—तर मग नंदी घाटावरील पडका तट माझ्या मदतीनं तुम्हीं बांधू पाहतां ? अहो भले दोस्त ! ह्या काळोखांत माझी सुरत आपल्याला बरोबर न्याहळत नसल्यामुळं-आपण माझ्या सारख्या फाटक्या-रोडक्या मनुष्याच्या जोरावर हा डोलारा उभारूं पाहतां ! पण मी आपला एक—

कंकरः—फाटका ऐस नाही तर रोडका ऐस—त्याची पंचाईत करण्याची मला जरूर नाही. तुला दोन हात आहेत ना ? ते असले म्हणजे बस्स ! आमचं काम झालं.

हुब्बाः—हो, ते आहेत; त्याला माझा नाइलाज आहे ! पण ह्यांना तुम्हीं काय हात आहेत असं म्हणणार ?

कंकर—त्याचं प्रत्यंतर तोंडानं कसं पटणार ? ते प्रत्यक्ष हातांच्या कडूनच पटवून घेतलं पाहिजे. तुला तें योग्य वेळीं कडून चुकेल. चल, ये अगोदर; नीट उठून उभा रहा.

[मजूरांची भरती करणारा नरसिंह नांवाचा दुसरा एक इसम लक्ष्मण नांवाच्या एका मनुष्यास घेऊन येतो.]

नरसिंहः—कंकर ! हा बघ, दुसरा एक अदमी मी आणला आहे.
[जातो.]

कंकरः—कोण आहे तो ?

लच्छमन—मी कोणी नाहीं, महाराज ! “ नसत्या ” म्हणा पाहिजे तर मला. पण माझं नांवच पाहिजे असेल तर तें लच्छमन आहे; आणि मी भैरवनाथाच्या मंदिरांत तास बडवण्याचं काम करीत असतो.

कंकरः—तर मग तुझे हात चांगले घटलेले आहेत. चल, शिचतराईला जायला तयार हो !

लच्छमनः—मग माझी तास ठोकण्याची कामगिरी कोण करील ?

कंकरः—खुद्द भैरवनाथ बसेल ठोकीत आपले तास !

लच्छमनः—महाराज, दया करा माझ्यावर ! माझी घरधनीण विमारु आहे !

कंकर—तूं इथं नसलास तरी देखील ती बरी व्हायची असल्यास बरी होईल, मरायची असल्यास मरेल ! आणि तूं जवळ असलास तरीहि पण ह्या दोन्हीतून कांहीं तरी एक घडून येईलच येईल.

हुब्बाः—लच्छमन, ए भल्या माणसा ? उगीच हा हमामा का ? यानं कमाला तर धोका आहेच. पण ह्यां तुझ्या हरकत घेण्यानं दुसरा धोका आहे; त्याचा मासला मला हा इतक्यांतच चाखायला मिळाला आहे !

कंकरः—ऐका, गलबला जरा बंद करा. हा कोणाचा वर शब्द ? नर-
सिंहाचाच.

[नरसिंह कांहीं नव्या पकडलेल्या मजूरांस घेऊन येतो.]

कसं काय नरसिंह ? आनंदाची खबर आहे कांहीं ?

नरसिंहः—हे मजूर आणले आहेत मी गोळा करून. कांहींना या पूर्वीच कामावर पाठवूनहि दिलं आहे मीं.

बनवारीः—(एक मजूर) मी साफ येणार नाहीं.

कंकरः—कां ? काय झालंय तुला ?

बनवारी—व्हायचं काय ? माझी खुषी !

कंकरः—खुषी ? नरसिंह, याचं नांव काय ?

नरसिंहः—याचं नांव बनवारी. हा कमळांतल्या वजरवट्टूच्या माळा करून विकतो.

कंकरः—तर मग ह्याला अगोदर दुरुस्त केला पाहिजे. (बनवारीस) कां रे ? कां रे ? तूं कां जात नाहीं म्हणतोस ? कारण बोल—

बनवारीः—कारण ? कारण—शिवतराईकरांचा अन् आमचा कांहीं तंटा-बखेडा नाही; अथवा ते आमचे दुस्मानहि पण नाहीत.

कंकरः—पण समज, आम्ही त्यांचे दुस्मान आहोंत ! ह्या गोष्टीमुलं नाहीं कां कांहीं जबाबदारी घेऊन पडत तुझ्यावर ?

बनवारीः—अन्यायाच्या गोष्टींत भाग घेण्याची आमची खुषी नाही.

कंकरः—न्यायान्यायाची गोष्ट ठरवायचा तुम्हांला हक्क असेल, तेव्हांच अन्यायाच्या गोष्टीला अन्याय असं तुम्हांला म्हणतां येईल. उत्तरकूट म्हणजे एक मोठं शरीर आहे आणि तुम्ही त्याचं फक्त एक अंग आहांत. त्याचं एक अंग या नात्यानं तुम्ही जें करितां—त्याबद्दलची जबाबदारी तुमच्यावर नाही !

बनवारीः—तुम्ही म्हणतां त्यापेक्षांहि एक मोठं शरीर आहे. आणि उत्तर-कूट आणि शिवतराई हीं दोन्हीहि त्याचीं दोन अंग आहेत.

कंकरः—नरसिंह ! हा मनुष्य वाद करूं पाहतो ! वाद करूं पाहणारी माणसंच देशाला अत्यंत उपद्रव देणारी असतात. हा राष्ट्राचा रोग आहे !

नरसिंहः—सक्तमजुरी हीच या रोगावर मात्ता ! आणि एवढ्याचकरितां ह्या वितंडवाद्याला आम्ही धरून चालविलं आहे.

वनवारी:—अरे, माझं तुम्हांला नुसतं ओझं माव होईल; कामाला मी नालायक आहे.

कंकर:—हो, उत्तरकूटाला तुझं ओझं च झालं आहे; आणि म्हणूनच कामावर तुझी हाकालपट्टी करून आम्ही तें ओझं कमी करून टाकतो आहो !

हुब्बा:—अरे गड्या, वनवारी ! मनुष्यामध्ये “ युक्तिवादी ” म्हणून जे एक पंथ आहे, त्या पंथापैकीं तूं एक दिसतोस; पण दुसरा एक असाच “ शक्तिवादी ” नांवाचा पंथ आहे, ही गोष्ट तुला मान्य असल्याचं दिसत नाही ! आणि हे दोघेहि नेहेमी-एडक्याप्रमाणें-एकमेकांना टक्करा देऊन आपापसांत झुंजत असतात ! तूं युक्तिवाद टाकून आपल्या तोंडाला एक खीळ तरी घाल, नाही तर दुसरा त्यांचा “ शक्तिवादांचा ” पंथ तरी पत्कर; दोन्हीपैकीं एक पत्करल्याशिवाय, तुझा इथं निभाव लागणार नाही.

वनवारी:—तूं कोणच्या पंथापैकीं आहेस ?

हुब्बा:—माझा तृतीय पंथच आहे. मी गाणीं गात भटकतो. पण त्याचा आतां इथं कांहींच उपयोग नाही; म्हणून मी सध्यां तोंडाला खीळ घालून बसलों आहे.

कंकर:—(वनवारीस) हें, बोल, मग काय ठरलं तुझं ?

वनवारी:—ठरायचं काय ? मी इथून एक पाऊलभरहि पुढें जाणार नाही, कीं जागचा हलणार नाही.

कंकर:—अस्सं ! तर मग आम्हांला तुला चांगलाच हालवावा लागेल. कोण ओहरे तिथं ? ह्या रशीनें खेंचा याला.

हुब्बा:—(मध्ये पडून) अहो रावसाहेब, माझा एक शब्द तर ऐकून घ्याल ? असे रागाळं नका माझ्यावर ! ह्याच्या धरपकडींत तुम्हीं आपली जी शक्ति फुकट वेंचीत आहांत. ती जर अशी खर्च न करितां राखून ठेवलीत तर तिचा तुम्हांला चांगला विनियोग करितां येईल !

कंकर:—उत्तरकूटाची नोकरी वजवायला जे आपली नाखुषी दर्शवितात त्यांना ताळ्यावर आणण्याकरितां आम्हांला हें अप्रिय कर्तव्य करावं लागतं. त्यांत ह्यगय करून चालत नसतं, समजलास ?

हुब्बा:—हूंSS समजलों ! नामी समजलों ! पुरं समजलों !
[नरसिंह आणि कंकर याशिवाय सर्वजण बाहेर जातात. तोंच वभिूति येतो.]

नरसिंहः—ही विभूतीची स्वारी आली ! यंत्रकोविद विभूतीचा जयजय-
कार असो. विभूति दीर्घायू होवोत !

कंकरः—(विभूतीस) आम्ही आपली कामगिरी मोठ्या जोरानं चालविली
आहे. आणि त्यांत आम्हांला यशहि येत आहे. आमच्या पक्षाचं बळ वाढतं
आहे. पण आपण इथं कसे ? उत्सवाच्या ठिकाणी लोक आपली मार्गप्रतीक्षा
करून राहिले आहेत.

विभूति—माझा दिल हा उत्सव चाहत नाही.

नरसिंहः—असं का ?

विभूती—याचं कारण असं की,—नंदीदुर्गाचा तट जमीनदोस्त केल्याची
बातमी आजच आम्हांला पोचली, यांत खास कोणाचा कांहीं तरी डाव आहे !
माझ्या स्वागतोत्सवावर विरजण घालवं हाच यांत स्पष्ट हेतू दिसतो. ह्याच्या
मुळाशीं मला तरी उघड उघड मत्सरबुद्धीच दिसते.

कंकरः—पण आपला मत्सर कोण करणार ?

विभूति—त्याचं नांव घेण्यांत काय अर्थ ? तें मी घेऊं इच्छित नाही.
तुम्हां सर्वांना ठाऊकच आहे तें. मात्र त्या व्यक्तीच्या पुढें सध्यां मोठा बिकट
प्रश्न पडलेला आहे; तो असा कीं ह्या उत्तरकूटांत विभूतीपेक्षां आपला सन्मान
जास्त होईल कीं नाही ? हो, एक गोष्ट तुम्हांला सांगायची विसरलोंच; विरुद्ध
पक्षाकडून एक दूत मला चकवायला आला होता. आणि जातां जातां तो—
'तुमचं धरण उडवून देण्याची तयारी चालली आहे. '—असं सहजा सहजी
बोलून गेला !

नरसिंहः—म्हणजे—कोण वेवकूबपणाची धिटाई ही !

कंकरः—पण विभूति ! तुम्हीं हें निमूटपणें ऐकून कसं घेतलं ?

विभूतिः—वेडगळ बरळणाऱ्या बरोबर हुज्जत घालत वसण्यांत अर्थ
काय ?

कंकरः—पण तें वेडगळ बडबडणं असं धरून तरी कसं चालायचं ? त्या
संबंधानं अगदीं निर्धास्त आणि बेफिकर असणं तरी रास्त होईल का ? कारण
बंधाऱ्यांत एक दोन कमकुवतीच्या ढिल्या जागा असल्याचं, तुमच्याच तोंडून
एकदां ऐकल्याचं. मला स्मरतं. आणि त्या कमजोर जागांवर जर कोणी घाब
घातला, तर—

विभूति:—ह्या कमजोर ठिकाणांच्या संबंधाची ज्यांना माहिती आहे, त्यांना हीहि गोष्ट ठाऊक असली पाहिजे की,—अशा कमकुवत ठिकाणांचा फायदा घेऊन जर कोणी धरण फोडून पाहील तर अडवलेल्या पाण्याच्या प्रचंड ओघाच्या पुराबरोबरच त्यालाहि वाहून जावं लागेल.

नरसिंह:—पण मी म्हणतो की अशा कमजोर ठिकाणी रखवालदार नेमणं, बहाणपणाचं होणार नाही का ?

विभूति:—तिथं खुद्द यमराजाचा—मृत्यूचा—पाहरा बसलेला आहे ! माझ्या बंधाऱ्याला कश्याचं हि भय नाही. तो नंदीघाटाचा तेवढा रस्ता का मला एकदां पुन्हा बंद करिता आला, म्हणजे मग मी मोठ्या सुखानं मेरेन.

कंकर:—तें करणं कांहीं आपल्याला फारसं अवघड नाही.

विभूति:—माझ्या कडून सर्व सिद्धता आहे. फक्त अडचण एवढीच की त्या घाटांतली खिड फार अरुंद आहे. तिचं रक्षण करायला कांहीं थोडे लोक लागतील.

कंकर:—म्हणजे याचा अर्थ, कांहीं लोक तिथं मरायला तयार झाले पाहिजेत, असाचना ?

(पडद्यांत.)

[“ जागृत व्हा ! भैरव ! जागृत व्हा ! ” असे शब्द पडद्याच्या मागून ऐकूं येतात.] (धनंजय प्रवेश करितो.)

कंकर:—आम्हीं नव्या योजनेच्या तयारीला निघायला, आणि ही अपशकुनी स्वारी सामोरी यायला एकच गांठ पडली, हें कांहीं शुभ लक्षण नव्हे.

विभूति:—अहो बैरागी ! तुमच्या सारख्या साधू आणि महंताकडून भैरव-नाथाला जागं करण्याचं काम आजवर कधी झालं नाही; पण ज्या माझ्या सारख्यांना तुम्हीं नास्तिक म्हणतां, तेच त्याला खडबडून जागं करण्याच्या मार्गांत आहेत; आणि यांत ते लौकरच सिद्धिहि पण मिळावितील.

धनंजय:—त्याला जागं करण्याचा भार तुमच्यावरच आहे,—या गोष्टीचा मला मुळीच संशय नाही.

विभूति:—त्याला जागं करायचा आमचा मार्ग अगदी निराळा आहे. झांजा वाजवून, टाळ बडवून, शंखनाद करून, अथवा समया पाजवून, नाही आम्हांला त्याला जागा करतां येणार !

धनंजयः—छे; छे; नाहीं—त्यानं नाहीच जागं करतां येणार ! त्याला तुम्ही आपल्या शृंखलांनीं जेव्हां जखडून टाकाल, तेव्हांच तो त्या तोडून टाकण्याकरितां जागा होईल !

विभूतिः—आम्ही अंडकवलेल्या शृंखला तोडणं कांही सोपं काम नाही. त्यांत एकांत एक गुंतलेल्या अशा अगणित कड्या असून विघ्नं हि पण असंख्य आहेत !

धनंजयः—ज्या वेळेला कडेलोट्याचा प्रतिरोध होऊन तो अत्यंत दुस्तर होतो त्याच वेळेला तो जागृत होत असतो ! तीच त्याची जागं होण्याची वेळ !

[पूजारी व भक्त मंडळी गीत गात येतात.]

(२४ वें गान.)

॥ जय भैरव, जय शंकर,

॥ जय जय जय प्रलयंकर,

जय संशय-भेदन,

जय बंधन-छेदन,

जय संकट-संहार

शंकर, शंकर !

[प्रस्थान.]

(नंतर रणजित व मंत्री प्रवेश करितात.)

मंत्रीः—महाराज ! सरकारच्या तळांत आतां अगदीं शुक्रशुक्राट झाला आहे. तिथं कोणीच राहिलं नाही. त्याचा पुष्कळसा भाग जळून खाक झाला. थोडे फार पडारेकरी तिथं होते, ते—

रणजितः—मरूं देत ते. अभिजित कुठं आहे—तें सांगा अगोदर.

कंकरः—महाराज ! युवराजांना शिक्षा व्हावी, असं आम्ही हक्कांनीं म्हणतो.

रणजितः—शिक्षेला पात्र अशा इसमाला शिक्षा करण्याच्या बाबतींत, असा हक्क बजावण्याची पाळी आजपर्यंत मी तुमच्यावर कधीं तरी येऊं दिली आहे काय ? अशा प्रकारची पाळी मी लोकांवर कधींच येऊं देत नाही.

कंकरः—युवराजांचा पत्ता नसल्यामुळे लोकांची मनोवृत्ती फार संशयित झाली आहे.

रणजितः—संशयित ? कुणा संबंधानं ?

कंकरः—क्षमा करावी महाराजांनी ! आपल्या प्रजाजनांची मनःस्थिती कशी काय झाली आहे याची आपल्यालां बरोबर कल्पना असणं अत्यंत जरूर आहे. युवराजांचा पत्ता लागण्यांत हा विलक्षण विलंब होत असल्यामुळं, लोक इतके उतावीळ झाले आहेत कीं— त्यांचा तलास लागल्यावर मग त्यांना शिक्षा ठेठों-घण्याची वाट बघण्याचा देखील त्यांना धीर निघणार नाही.

विभूतिः—दुसरी गोष्ट अशी—आम्हीं आपण होऊन—स्वतःच्या अधिकाऱ्यावर—नंदीघाटाच्या दुर्गाचा पाडलेला तट पुन्हा वांघण्याची कामगिरी हातीं घेतली आहे.

रणजितः—तें तुम्हीं माझ्यावरच कां नाहीं सोंपविलंत ?

विभूतिः—युवराजांनीं जो हा अत्याचार केला, त्याला आपलीहि आंतून गुप्तपणें—मंजुरी असावी, असा आम्हांला बळकट संशय आला आहे. आणि तो कांहीं अस्थानींहि पण नाहीं.

मंत्त्रीः—महाराज ! यावेळीं प्रजाजनांचीं मनें—एका वाजून आत्मविजयाचीं धुंदी, आणि दुसऱ्या वाजून क्रोधावेश, यामुळं प्रक्षुब्ध होऊन गेलीं आहेत. तर अशीं वेळीं आपण आपली शांतता भंग होऊं देऊन जर बेभान झालांत तर त्याच्यामुळं ते अधिक अधीर होऊन, जास्त खबळून मात्र जातील !

रणजितः—कोण आहे तिथं ते ? धनंजय आहेत ?

धनंजयः—आपल्याला माझी विस्मृती पडली नाहीं, दें पाहून मला समाधान वाटतं !

रणजितः—अभिजित कुठं आहे हें तुम्हांला खास माहित असलं पाहिजे.

धनंजयः—मला जें निश्चित ठाऊक असतं, तें मला गुप्त असं कधीं राखतांच येत नाहीं.

रणजितः—तर मग इथं काय करतां आहांत तुम्हीं ?

धनंजयः—युवराजांच्या येण्याची—युवराजांच्या प्रगट होण्याची—मी वाट पहात आहे.

[बाहेरून अंबेचे शब्द ऐकूं येतात.]

अंबाः—सुमन ! सुमन ! माझा राजहंस ! माझा छवकडा ! अग बाई, काळोख—किती गडद काळोख—पडला आहे हा !

रणाजितः—कोण ओरडतं आहे तें ?

मंत्रीः—ती वेडी—डोकेफिरू अंबा आहे महाराज.

[अंबा येते.]

अंबाः—काय ? भैरवनाथ हकानं बोलावून मात नेतो, पण परत नाही धाडीत ?—आणि ते देखील अगदी गुपचुपपंपणां आणि अशा ऐन मध्यरात्री ! माझा सुमन ! माझा सुमन !

[अंबा जाते. एक दूत येतो.]

दूतः—शिवतराईकरांचा एक मोठा जमाव चाल करून येत आहे.

विभूतिः—हैं असं कसं ? त्यांच्यावर एकदम छापा घालून, त्यांना निःशस्त्र करायचं आमचं ठरून चुकलं होतं. आमच्यांतच कोणी तरी दगलबाज—द्रोही असला पाहिजे ! कंकर ! हा आमचा डाव—तुझ्या पुठ्यांतल्या लोकांशिवाय फारच थोड्यांना माहित होता. मग हैं असं कसं झालं ?—

कंकरः—विभूति ! तर मग आमचा देखील तुम्हांला संशय येतो ?

विभूतिः—संशयाला केव्हांच मर्यादा आणि धरबंद नसतो.

कंकरः—तर मग आम्हांला देखील तुमचाच संशय आहे.

विभूतिः—तसा तुम्हांला हक्क पोंचतो ! पण वेळ आली म्हणजे या गोष्टीचा निर्णय होईल.

रणाजितः—(दूताला) ते कां येत आहेत हैं ठाऊक आहे तुला ?

दूतः—युवराज इथं तुरुंगांत कैदबंद आहेत असं ऐकल्यावरून ते त्यांचा शोध करून, त्यांची मुक्तता करावी, म्हणून येत आहेत.

विभूतिः—एकून ते आणि आम्हीं—दोघेहि त्यांच्याच शोधांत आहोंत. पाहूं या, कोण त्यांचा पत्ता लावूं शकतो तें !

धनंजयः—तुम्हां दोघांनाहि त्यांचा शोध लागेल. त्यांना दोघेहि सारखेच.

दूतः—तो पहा, शिवतराईकरांचा पुढारी—गणेश आला.

[गणेश येतो.]

गणेशः—(धनंजयास) बाबा ! सांगा, आम्हांला शोध लागेल कां त्यांचा ?

धनंजयः—जरूर.

गणेशः—वचन द्या !

धनंजयः—हो, खत्रीनं शोध लागेल.

रणजित—कोणाला शोधतां आहां तुम्ही ?

गणेशः—महाराज ! तुम्हीं त्यांना मुक्त केलं पाहिजे.

रणजित—कोणाला ?

गणेशः—आमच्या युवराजांना ! तुम्हांला ते नको असले तरी आम्हांला ते पाहिजे आहेत ! प्राणधारणाला अत्यवश्यक अशी प्रत्येक गोष्ट—तुम्हीं आमची मदत करणार काय ?—युवराजांना देखील बंदी ?

धनंजयः—खुळसट नाहीतर ! त्यांना बंदी करण्याचं सामर्थ्य कोणाला आहे ?

गणेशः—त्यांना आम्हीं आपले राजे करणार आहों.

धनंजयः—तें तुम्ही खत्रीनं कराल ! ते आपला राजमुकुट घेऊनच इकडे येत आहेत.

[पूजारी व भक्तमंडळ गात येतात.]

(२५ वें गीत.)

तिमिर हृद्विदारण,

ज्वलदग्नि-निदारुण,

मरु-श्मशान-संचर,

शंकर, शंकर ! ॥ १ ॥

वज्रघोष-वाणी,

रुद्र, शूलपाणी,

मृत्यु-सिंधु संतर-

शंकर, शंकर ! ॥ २ ॥

[इतक्यांत पडद्यांतून अंबेचे आक्रंदन व तिचे शब्द ऐकू येतात.]

अंबाः—सुमन ! सुमन ! चल ये, तुझी आई हाक मारते आहे ! परत ये ; सुमन ! परत ये !

[लांबून कांहीं आवाज ऐकू येतो.]

विभूति—ऐका ! हें काय ? हा कशाचा आवाज बरं ?

धनंजयः—हें तर हास्य दिसतं—आणि हें काळोखाच्या काळजांतून उकळत्या फुटून बाहेर पडत आहे !

विभूतिः—चूप रहा जरा ! हा आवाज कोणच्या दिशेन येतो आहे, तें पाहूं या मला.

[लांबून अस्पष्ट आवाजांत ओरड ऐकूं येते.]

“ भैरवनाथाचा विजय असो ! ! ! ” (त्रिवार)

विभूतिः—(आपलें डोकें जमीनीच्या बाजूनें झुकतें करून ऐकतो.)
निःसंशय, पाण्याचाच आवाज हा.

धनंजयः—तांडवचृत्याला साथ करणाऱ्या मृदंगावरील ही पहिली थाप आहे,—

विभूतिः—हा आवाज जोराजोरानं होळं लागला !

कंकरः—मला असं वाटतं,—

नरसिंहः—हो ! मलाहि निःसंशय असं वाटतं—

विभूतिः—अरे बापरे ! देवारे देवा ! त्या बदलचा आतां संशयच उरला नाही ! मुक्तधारेच्या पाण्याला कोणी तरी खुलं केलं आहे ! खुलं केल्याचाच आवाज आहे हा. कोणाचं काम हें ?—माझा वंधारा—माझं धरण—कोणी फोडलं ? हें मयंकर कृत्य ज्यानं केलं असेल, त्याला बळीच पडलं पाहिजे ! त्या शिवाय त्याची सुटकाच नाही ! [एकदम जोरानें धांवत जातो.]

[कंकर आणि नरसिंह हेहि त्याच्या मागोमाग धांवत जातात.]

रणजितः—सचिव ! हा काय प्रकार आहे !

धनंजयः—हें दास्य-विध्वंसाच्या उत्सवाचं निमंत्रण आहे !—

(२६ वें गान.)

॥ वाजे रे वाजे, डमरू वाजे ।

डुम डुम डुम डमरू वाजे ! ॥

॥ हृदयीं माझे डमरू विराजे ।

डुम डुम डुम डमरू गरजे ! ॥

मंत्रीः—महाराज ! हें काम—

रणजितः—होय, त्याचंच असलं पाहिजे !

मंत्रीः—हें दुसऱ्या कोणाचं असणं सुळीं शक्यच नाही.

रणजितः—त्याच्या इतकी कुणाची छाती आहे ?

धनंजय—(गीत गातो.)

(२७ वें गान.)

॥ नाचे रे नाचे हृदयीं नाचे ! ।

पदयुग त्याचें तांडव नाचे ! ॥

॥ हृदयीं नाचे ! हृदयीं नाचे ! ।

दुड दुड, दुड दुड, नवदवे वाचे ! ॥

रणजितः—त्याला शासनच करायला पाहिजे असेल, तर तें मीच करीन !
पण क्रोधानं पेद्दन वेडावून गेलेले हे लोक,— (वृत्ती बदलून) कुमार, अभिजित !
हो, त्याच्यावर देवांचा अनुग्रह आहे, तेच त्याचं रक्षण करोत !

गणेशः—(धनंजयास) बाबा ! काय झालं आहे. याची मला कल्पनाच
होत नाही.

धनंजयः—

(२८ वें गीत.)

प्रहर जागे, प्रहरी जागे ।

तारान् तारा कांपू लागे ॥

आकाशाचे तुटले धागे ।

तटतट तटतट तुटले धागे ! ॥

रणजितः—कुणाची तरी पावलं वाजली ! अभिजित ! अभिजित !

मंत्रीः—तोच येत असावा.

धनंजय—

(२९ वें गान.)

छाताड फुटे छाताड फुटे ।

ममीं ममीं तिडिक् उठे ।

बंधन तुटे ! बंधन तुटे ! ।

तड तड, तड, तड; छाताड फुटे ! ॥

[इतक्यांत संजय प्रवेश करितो.]

रणजितः—हा तर कुमार संजय आला !—अभिजित कुठं आहे.

संजयः—मुक्तधारा धबधब्याच्या लोटानं त्यांना वाहून नेलं ! आणि युवराज आम्हांला अंतरले !

रणजितः—कुमारा ! काय सांगतोस तू हें ?

संजयः—त्यांनीं धरण फोडून टाकलं आहे !

रणजितः—समजलों, समजलों ! आणि त्या बरोबरच त्यानं आपलं स्वातंत्र्यहि संपादलं ! संजया ! तुला नाही कां त्यानं आपल्या बरोबर नेलं ?

संजयः—नाहीं ! पण माझी खात्री होती कीं ते तिथंच जाणार ! आणि म्हणून मीहि त्यांच्या मागोमाग गेलों आणि काळोखांतच वाट पहात उभा राहिलों !—झालं, तिथंच सारं संपलं ! त्यांनीं मला मार्ग ठेवलं; पुढें जाऊं देखील दिलं नाही.

रणजितः—सांग, कुमारा ! या संबंधानं आणखीहि कांहीं सांग.

संजयः—धरणाचं काम अमूक एका ठिकाणीं कच्चं झालेलं आहे ही बातमी त्यांना कळली. कशी कळली देव जाणे ! कळली खरी. आणि मग ह्या कमजोर ठिकाणीं त्यांनीं त्या प्रचंड यंत्रावर आघात केले. त्या सैतानी यंत्रानं उलट त्यांच्यावर प्रत्याघात केला. आणि त्या नंतर—मुक्तधारेनं त्या वत्सल मातृ-तुल्य मुक्तधारेनं—छिन्नविच्छिन्न झालेल्या आपल्या मुलाचं शव आपल्यां दोन्ही हातांनीं उचलून घेऊन, त्याला कवटाळून धरून, ती त्याला घेऊन घो घो गर्जना करीत निघून गेली !

गणेशः—आम्ही युवराजांना शोघायला म्हणून आलों ! एकून यापुढं आम्हांला त्यांचा लाभ होणं शक्यच नाही तर ?

धनंजयः—असं कां म्हणता ? ते तुम्हांला शाश्वचतेच लाभले आहेत !

[भैरवनाथाचे पूजारी व भक्त गात येतात.]

(३० वें भैरव गीत.)

जय भैरव, जय शंकर,

जय जय जय प्रलयंकर ॥

जय संशय-भेदन,

जय संकट-संहार

शंकर, शंकर ! ॥ १ ॥

तिमिर-हृद्विदारण
ज्वलदग्नि-निदारण,
मरु-स्मशान-संचर,
शंकर, शंकर ! ॥ २ ॥
वज्रघोषवाणी,
रुद्र, शूलपाणि,
मृत्यु-सिंधु-संतर
शंकर, शंकर ! ॥ ३ ॥

मुक्तधारानाटक समाप्त.

आनंदकर्ते आपटे यांचीं मुलांसाठी पुस्तकें. नाट्यरूप भारतवर्ष.

भाग १ ला. पृष्ठे २७५. किंमत १। रु. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील बौद्धकालापासून पेशवाई अखेरपर्यंतच्या काळांतील सत्तावीस ठळक ठळक प्रसंग घेऊन ते नाटकांतील प्रवेशांच्या रूपानें वरील पुस्तकांत वर्णिले आहेत. ते शाळांतील संमेलनासारख्या प्रसंगां प्रयोगरूपानें करता येण्याजोगे आहेत.

नाट्यरामायण व नाट्यभारत.

या दोन पुस्तकांत अनुक्रमें रामायण व भारत या ग्रंथांतील ठळक ठळक व चटकदार प्रसंग घेऊन ते नाटकांतील प्रवेशांच्या रूपानें वर्णिले आहेत. या पुस्तकांतले प्रसंग ज्याप्रमाणें मुलांना त्याचप्रमाणें मुलींनाही प्रयोगरूपानें करतां यावे म्हणून प्रसंगांची व पात्रांची निवड व त्याचप्रमाणें भाषेची योजना शक्य तेवढ्या खबरदारीनें केली आहे. किं. प्रत्येकी ८ आणे.

तेजोभंग नाटक.

(भागवतकृत) कर्णपर्वांमधील एका चटकदार प्रसंगावर या नाटकाची उभारणी केलेली आहे. यांत ह्रीपात्र मुलींच नसून वीर, वत्सल व हास्य या तीन रसांचा प्रसंगानुसार मार्मिक रीतीनें उपयोग केला आहे. किं. ८५.

दोन चुटके.

यांत लहान मुलांचा स्वभाव व अभ्यास करण्याच्या संवयी यांचें हुबे-हुब चित्र उठविलें आहे. तें वाचतांना अतिशय हसूं कोसळतें. किं. ८११.

बालवीर.

(ठकारकृत) किं. २ आणे. ह्रीपात्र विरहित, मुलांनीं करण्यासारखें नाटक. अभिमन्युवध व जयद्रथवध हे प्रसंग यांत चटकदार रीतीनें गोविले आहेत.

पंचामृत.

लेखिका कु. शांताबाई आपटे—या पुस्तकांत नीतिपर, हास्यरसो-त्पादक, सामाजिक, पौराणिक व अद्भुत अशा पांच भिन्न भिन्न प्रकारच्या पांच अत्यंत सुरस गोष्टी असल्यानें ' पंचामृत ' हें नांव या पुस्तकास खरोखर शोभतें. चार सुंदर चित्रे आहेत. किं. ५ आणे.

सर्व पुस्तकें सरकारनें
मंजूर केली आहेत. }

पुष्पा-आनंदकार्यालय, पुणे

SRI JAGADGU U. JISHWA ADHYA
JNANA SIM... MANDIR

LIBRARY
VARANASI

श्री.

आनंद छापखाना

पेरुचे गेटामागें, सदाशिव पेठ, पुणें.

आनंद छापखाना प्रथम आनंदाच्याच बेताचा लहान व आटपशीर असा होता. पुढें एक एक यंत्र नवीन येऊन त्याची थोडथोडी वाढ होत गेली. तसतसें बाहेरचेंहि थोडथोडें काम करतां येऊं लागलें. आतां डबल डेमी साइजचें एक मोठें यंत्र व तें चालविणें साठीं एक ऑईल एंजिन आणलें असून टाइपहि पुष्कळ जातींचा व भरपूर आणला आहे. आतां लहानशा कार्डापासून तों गीतारहस्यासारख्या मोठ्या प्रंथापर्यंत हवें तें काम आनंद छापखान्यांत होऊं लागलें आहे. तरां आनंद छापखाना आनंदापुरताच आहे अशी समजूत यापुढें न ठेवतां हरएक प्रकारचें लहान मोठें काम त्याच्या हितचिंतकांनीं त्याजकडून करवून घ्यावें अशी विनंति आहे.

गोपाळ बळवंत जोशी.

व्यवस्थापक.

वा. गो. आपटे, संपादक 'आनंद,' यांचा

मुलांसाठी पुस्तके.

अगदी सोंपे रामायण(सचित्र) ८६	मुलांची औद्योगिक करमणूक ८४
बालरामायण (,,) ८४	मुलांचें शंकासमाधाम ८४
बालभारत (,,) ८६॥	नाट्यरामायण (आवृत्ति ३ री) ८८
भारतांतील सोंप्या गोष्टी ८६॥	नाट्यभारत (आवृत्ति ३ री) ८८
मौजेच्या गोष्टी (सचित्र) ८४	नाट्यरूप भारतवर्ष ... १।
रामायणांतल्या सोंप्या गोष्टी ८६॥	गांधी-गीता (आवृत्ति २ री) ८५
बालभागवत ... ८६॥	उत्तरगीता ... ८८
बाधुसंतांच्या गोष्टी (सचित्र) ८६॥	रवीचे उज्ज्वल किरण ८१२
बालमनोरजन ... ८२॥	अरविंद बाबूची पत्नीस पत्रें ८३
महर्षीचा प्रसाद द्रोण १ व २ प्र. ८६	टापटिपीचा संसार ८१२
महाराष्ट्राचा बालबोध	सौंदर्य आणि ललितकला रु. १
इतिहास (सचित्र) ८४	लेखनकला रु. २॥
पेशवाईची हकीकत (,,) ८५	मराठी-बंगाली शिक्षक ८१२
हिंदुस्थानचा मनोरंजक इतिहास	मराठी-बंगाली कोश रु. १।
(गोष्टी ४२ चित्रें ३५) ८६॥	मराठी माषेची शब्दसंपत्ति ८४
बीरांच्या कथा ८५	देशभक्तिपर वाचनपाठ.
बेजोभंग नाटक (भागवतकृत) ८५	१-देशावर प्रेम कां करावें? ८२॥
दोन चुटके ... ८१॥	२-देशावर प्रेम कसे करावें? ८४
बालवीर (ठकारकृत) ८२	३-देशभक्तांच्या कथा ८४
चित्तरंजन अथवा मुलांचें अरेबियन	४ देशभक्तीची कसोटी ८४
नाइट्स भाग १ ८५, भाग २ ८६॥	राष्ट्रीय शिक्षणार्ची
पंचामृत (सचित्र) ८५	वाचनपुस्तके.
एका दिवसाच्या घुटींत(च.) ८६॥	शिशुपाठ ८२, पाहिलें पुस्तक ८४
मनी आणि मोत्या (,,) ८६॥	दुसरे ८५, तिसरे ८७, चौथे ८९.
मुलांचा विविधज्ञानसंग्रह ८६	मराठी शब्दरत्नाकर रु. ७
कां व कसे? भा. १ व २ प्र. ८४	मराठी शब्दार्थचंद्रिका रु. ३
.. .. भाग ३ रा ८६	संस्कृत मराठी कोश रु. १॥

पत्ता — म्यानेजर आनंद, पुणे.